

ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

026000265015

ΦΙΛΟΔΗΜΟΣ:
ΕΡΜΗΝΕΥΤΙΚΕΣ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΙΣ ΚΑΙ ΚΑΙΝΟΤΟΜΙΕΣ
ΣΤΟ «ΠΕΡΙ ΦΥΣΕΩΣ» ΤΟΥ ΕΠΙΚΟΥΡΟΥ

ΣΥΜΒΟΛΗ ΤΗΣ ΟΜΑΔΑΣ GIGANTE
ΣΤΗΝ ΑΝΑΓΝΩΣΗ ΚΑΙ ΕΡΜΗΝΕΙΑ
ΤΩΝ ΠΑΠΥΡΩΝ ΤΟΥ Herculaneum

© Κώστας Βατόπουλος, Ιωάννινα 2004

ΚΩΝ/ΝΟΣ ΒΑΤΟΠΟΥΛΟΣ

ΦΙΛΟΔΗΜΟΣ:

ΕΡΜΗΝΕΥΤΙΚΕΣ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΙΣ ΚΑΙ ΚΑΙΝΟΤΟΜΙΕΣ

ΣΤΟ «ΠΕΡΙ ΦΥΣΕΩΣ» ΤΟΥ ΕΠΙΚΟΥΡΟΥ

ΣΥΜΒΟΛΗ ΤΗΣ ΟΜΑΔΑΣ GIGANTE ΣΤΗΝ ΑΝΑΓΝΩΣΗ

ΚΑΙ ΕΡΜΗΝΕΙΑ ΤΩΝ ΠΑΠΥΡΩΝ ΤΟΥ Herculaneum

ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΗ ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

ΙΩΑΝΝΙΝΑ, 2004

Συμβουλευτική Επιτροπή

1. **Καραμπατζάκη Ελένη (επιβλέπουσα)**
2. **Παπαδημητρίου Ευθύμιος**
3. **Πρελορέντζος Ιωάννης**

"Η έγκρισις διδακτορικής διατριβής υπό της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων δέν υποδηλοῦ την αποδοχή των γνωμών του συγγραφέως".

(Ν. 5343/32, άρθρο 202/2)

ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ

Η εκπόνηση της παρακάτω εργασίας έγινε δυνατή χάρι στην πολύτιμη συνεργασία, την καθοδήγηση και τις συμβουλές της κ. Ελένης Καραμπατζάκη η οποία με βοήθησε στη συγκέντρωση βιβλιογραφικού υλικού, στον καθορισμό του θέματος και στη σωστή δομή του σχεδιαγράμματος.

Θέλω επίσης να ευχαριστήσω και τα δύο άλλα μέλη της Συμβουλευτικής Επιτροπής, τον κ. Παπαδημητρίου Ευθύμιο και τον κ. Ιωάννη Πρελορέντζο, οι οποίοι στάθηκαν αρωγοί στην πρωτόγνωρη αλλά και δύσκολη προσπάθειά μου βάζοντας τη δική τους «σφραγίδα» στην εργασία μου με τις παρατηρήσεις και τα σχόλια τους.

Κλείνοντας τη σύντομη αυτή αναφορά θα ήθελα να εκφράσω την εκτίμησή μου στα μέλη Δ.Ε.Π. και ιδιαιτέρως στον διευθυντή του Τομέα Φιλοσοφίας κ. Παναγιώτη Νούτσο για την «συνολική εποπτεία» της παρουσίας μου στο μεταπτυχιακό πρόγραμμα.

Η παρούσα εργασία αφιερώνεται σε όλους όσους «φιλοδοξούσαν» ότι θα τα καταφέρω.

Κώστας Βατόπουλος

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ	11
-----------------------	----

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1^ο

ΕΞΕΛΙΞΗ ΤΗΣ ΕΠΙΚΟΥΡΕΙΑΣ ΚΑΝΟΝΙΚΗΣ

1. Γλώσσα και πρόληψη	27
2. Φιλόδημος: Ανάλυση της έννοιας «συμπεφορημένος»	36
3. Επιλογισμός «έσχατο» κριτήριο αλήθειας - ψεύδους	44
4. Φιλόδημος η έννοια της «μετάβασης κατά το όμοιο»	51

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2^ο

ΣΧΟΛΙΑ ΣΧΕΤΙΚΑ ΜΕ ΑΠΟΣΠΑΣΜΑΤΑ ΤΟΥ ΠΕΡΙ ΦΥΣΕΩΣ

1. Ανάλυση αποσπασμάτων των βιβλίων XI, XV μέσα από τους παπύρους 1042 & 1151 του Φιλόδημου	58
2. Φιλόδημος Ανασκευή του «ντετερμινισμού»	66
3. Φιλόδημος Η έννοια του «επινοούμενου» χρόνου	74

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3^ο
ΖΗΤΗΜΑΤΑ ΗΘΙΚΑ

α. Φιλόδημος: Η «τετραφάρμακος» ως μέσον κατάκτησης της ευδαιμονίας.....	81
β. Φιλόδημος: <i>Περὶ παρρησίας</i>	89
γ. Το «ιατρικό μοντέλο» ως μέθοδος στοχασμού	96

ΕΠΙΛΟΓΟΣ - ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

α. Επίλογος - Συμπεράσματα	103
β. Περίληψη σε ξένη γλώσσα.....	113
γ. Παράρτημα	116

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	127
---------------------------	-----

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

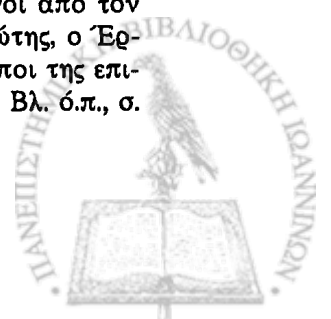
Το αίτημα των ανθρώπων της ελληνιστικής εποχής για «ηθική καθοδήγηση»¹, η αναζήτηση της προσωπικής ευδαιμονίας, καθώς και η ανάγκη συνειδητοποίησης του ατόμου ως «αυθύπαρκτης» οντότητας «απελευθερωμένης» από τα στενά πλαίσια της πόλης - κράτους, δημιούργησαν γόνιμο έδαφος για την ανάπτυξη των τριών νέων φιλοσοφικών ρευμάτων της ελληνιστικής περιόδου. Μεταξύ των τριών αυτών εκφάνσεων της φιλοσοφικής σκέψης, δηλαδή της στωικής, της επικούρειας και της σκεπτικής φιλοσοφίας, η επικούρεια φιλοσοφία, η οποία εξαπλώθηκε στον Μεσογειακό κόσμο της αρχαιότητας συντηρώντας για έξι περίπου αιώνες ζωντανό τον «θρύλο» του Επίκουρου και των θεωριών του εγκλείοντας στους κόλπους της χιλιάδες οπαδούς, συγκέντρωσε το ενδιαφέρον πολλών σύγχρονων μελετητών.

Η επιθυμία κατανόησης του επικούρειου φιλοσοφικού συστήματος² και οι επιδράσεις που άσκησε στη μεταγενέστερη Δυτική φιλοσοφία αποτελεί αφετηρία συγγραφής της παρούσης εργασίας με στόχο τη σύνθεση ενός πορτραίτου του Φιλόδημου, φιλοσόφου και ποιητή του 1^{ου} αιώνα π.Χ., συνεχιστή του Επικουρισμού στη Ρώμη κατά την τελευταία περίοδο της ρωμαϊκής δημοκρατίας³, ο οποίος αναμφίβολα αποτελεί σημαντικότερη μαρτυρία τόσο για τα δόγματα του ίδιου του ιδρυτή, όσο και των σπουδαιών «καθηγεμόνων» που ακολούθησαν. Στη σύνθεση αυτής

¹ A. A. Long, *Ελληνιστική φιλοσοφία: Στωϊκοί - Επικούρειοι - Σκεπτικοί*, μτφ. Σ. Δημόπουλος - Μ. Δραγώνα - Μονάχου, Αθήνα, Μ.Ι.Ε.Τ., 1987, σ. 22.

² Η κοινότητα που ίδρυσε ο Επίκουρος διέφερε σημαντικά από την Ακαδημία και το Λύκειο. Επρόκειτο για μία κοινότητα φίλων που ζούσαν με κοινές αρχές αποτραβηγμένοι από τον δημόσιο βίο και θεωρούσαν ως ύψιστο αγαθό τη φιλία. Ο Μητροδωρος, ο Κολώτης, ο Έρμαρχος, ο Πολύαινος, ο Ζήνων ο Σιδώνιος υπήρξαν οι σημαντικότεροι εκπρόσωποι της επικούρειας φιλοσοφίας, τα έργα των οποίων επηρέασαν τη σκέψη του Φιλόδημου. Βλ. ό.π., σ. 39.

³ Marcello Gigante, «La biblioteca di Filodemo», *Cr Erc*, 15, 1985, σσ. 5-8.

της εργασίας θα αξιοποιηθεί και θα αποτιμηθεί η συμβολή της ομάδας του καθηγητή του Πανεπιστημίου της Νάπολης M. Gigante στην επανάγνωση και μελέτη των παπύρων του Φιλόδημου από το Herculaneum⁴.

Ο σημερινός μελετητής του Επικουρισμού οφείλει να γνωρίζει ποιες είναι οι διαθέσιμες πηγές του, σε ποια έργα -ελληνικά και λατινικά- πρέπει να δώσει την απαραίτητη προσοχή καθώς είναι γνωστό ότι κανένα έργο του Επίκουρου δεν έχει διασωθεί στο ακέραιο⁵. Η ομάδα M. Gigante θεωρεί τον Φιλόδημο ως μία από τις σημαντικότερες πηγές για τον Επίκουρο αλλά και των εκπροσώπων που ακολούθησαν μετά από αυτόν. Οι πληροφορίες που γνωρίζουμε για τον ποιητή και συγγραφέα είναι δυστυχώς ελάχιστες. Η ημερομηνία γέννησής του τοποθετείται περίπου στα 110 π.Χ. στα Γάδαρα της Παλαιστίνης. Έπειτα από σπουδές στην Αθήνα μεταβαίνει στη Ρώμη όπου εγκαθίσταται στην περίφημη βίλα της Ηράκλειας (Herculaneum) που ανήκε στον Καλπούρνιο Πίσωνα, ευυπόληπτο πολιτικό αριστοκρατικής καταγωγής της εποχής⁶. Ο Φιλόδημος ακολουθώντας την παράδοση και άλλων φιλοσόφων της εποχής διεισδύει στην «ελίτ» της Ρώμης αναπτύσσοντας ισχυρές φιλίες, διδάσκει τον Επικουρισμό στα Ελληνικά⁷ και πραγματεύεται πολλαπλά ζητήματα με αριστοτεχνικό τρόπο.

Ο Φιλόδημος πράγματι φαίνεται ότι αποτελεί τον συνδετικό κρίκο ανάμεσα στον Επικουρισμό της Αθήνας και της Ρώμης. Η φιλοσοφική

⁴ Κυριότερα μέλη της ομάδας του M. Gigante είναι ο G. Arrighetti, η M. Isnardi-Parente, ο F. Amoruso, ο G. Giannantoni, ο F. Sbordone και η A. Indelli. Σημαντικό μέρος από το υλικό των παπύρων συμπεριλαμβάνεται στη συλλογή του G. Arrighetti, *Epicuro Opere*, Torino 1973 που περιέχει επίσης ιταλική μετάφραση και χρήσιμα σχόλια. Συντριπτικό μέρος των σχετικών εργασιών έχει δημοσιευθεί στο περιοδικό *Cronache Ercolanesi*.

⁵ Γιάννης Αβραμίδης, *Επίκουρος: Κείμενα πηγές Επικ. Φιλοσοφίας*, Αθήνα, εκδ. Θύραθεν, 2000, σ. 23.

⁶ Giovanni Reale, *Storia della filosofia antica*, vol. III, Milano, Vita ed. Pensiero, 1997, σ. 276. Η πρώτη συνάντηση του Κικέρωνα με τον Φιλόδημο έγινε στη βίλα του Πίσωνα καθώς ο τελευταίος ήταν πολιτικός αντίπαλος του επικουρείου ποιητή. Βλ. M. Tullius Cicero, *The Orations of Marcus Tullius Cicero*, literally translated by Yonge, B. A. London. George Bell & Sons, York Street, Covent Garden 1891.

⁷ Giovanni Reale, *Storia della filosofia antica*, vol 3, σσ. 276-277.

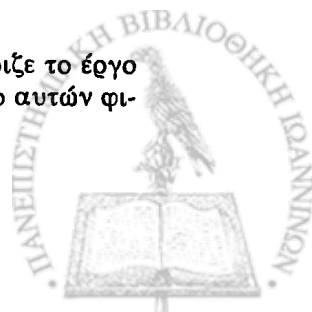
του παιδεία, η κουλτούρα αλλά και η πολυμαθείά του τον ανέδειξαν σε ηγετική φυσιογνωμία μέσα στους κόλπους των αξιωματούχων της εποχής. Ο Κικέρωνας -πολέμιος του Επικουρισμού- αποδέχεται την πολυσύνθετη προσωπικότητα του Φιλόδημου αποκαλώντάς τον «πολυμαθή» αλλά και «ανθρωπιστή»⁸. Αυτό δεν απέχει βέβαια από την αλήθεια καθώς ο Φιλόδημος όπως και οι άλλοι Επικούρειοι αλλά και Στωικοί, όπως ο σχεδόν σύγχρονός του Ποσειδώνιος, σπούδασε με πειθαρχία, μέσα στο «πανεπιστημονικό» πνεύμα της ύστερης ελληνιστικής εποχής, μαθηματικά, μουσική, ποίηση, ρητορική και επιδόθηκε στη μελέτη άλλων φιλοσόφων.

Ο Φιλόδημος θέλησε να επαναπροσδιορίσει τη θέση του Επίκουρου μέσα στην ιστορία της φιλοσοφίας, ανασκευάζοντας τις κατηγορίες περί «αμάθειας» και «έλλειψης» κουλτούρας, τις οποίες εκτόξευαν εναντίον του οι πνευματικοί του αντίπαλοι⁹. Ο ίδιος ισχυριζόταν ότι το μόνο που πρόβαλλαν οι Επικούρειοι ήταν η δυσπιστία προς κάποια είδη παραδοσιακών γνώσεων, τα οποία σε ειδικές περιπτώσεις μπορούν να καταστούν επιβλαβή. Ο Φιλόδημος ανήκει σε εκείνη την κατηγορία των φιλοσόφων που τους διέπει η συνέπεια, ο άρτιος φιλοσοφικός λόγος και η σφαιρική γνώση του κοινωνικοπολιτικού πλαισίου όπου αναπτύσσουν τις «ανησυχίες» τους· ο τρόπος γραφής και προσέγγισης των θεμάτων υποδηλώνει έναν άνθρωπο με πλήρη ιστορική συνείδηση, ο οποίος επιτυγχάνει τον συγκερασμό πολλών φιλοσοφικών θεωριών υπό το πρίσμα της ιστορικής προοπτικής. Αυτοαποκαλείται «μουσοφιλής»¹⁰ καθώς αυτός και ο σύγχρονός του Λουκρήτιος υπήρξαν οι μοναδικοί ποιητές στο πλαίσιο του Επικουρισμού· η διαφορά έγκειται στο γεγονός ότι ο Λουκρήτιος χρησιμοποίησε την ποίηση ως μέσο γνωριμίας με την επικούρεια

⁸ E. Asmis, «Philodemus' Epicureanism», *ANRW*, 36, 4 (1990), σ. 2369.

⁹ Η ομάδα Gigante εκφράζει την άποψη ότι πιθανότατα ο Διογένης Λαέρτιος γνώριζε το έργο του Φιλόδημου, χωρίς να υπάρχει τεκμήριο που να επιβεβαιώνει τη σχέση των δύο αυτών φιλοσόφων. *Ο.π.*, σ. 2370.

¹⁰ *Ο.π.*, σ. 2371.

γνώση, ενώ ο Φιλόδημος την εξάσκησε προκειμένου να ικανοποιήσει προσωπικές του ανάγκες· είχε αναγάγει την ποίηση σε μια μορφή ψυχαγωγίας που αρμόζει σε έναν επικούρειο φιλόσοφο.

Η εξερεύνηση της βίλας των παπύρων και ιδιαίτερα η ανεύρεση του τμήματος της βιβλιοθήκης όπου ανακαλύφθηκαν τα απανθρακωμένα υπολείμματα από τα έργα του Φιλόδημου αποδεικνύουν τη σπουδαιότητα του συγγραφικού του έργου και μαρτυρούν την παρουσία μιας σημαντικής πηγής στο ιταλικό έδαφος που εκφράζεται στη μητρική γλώσσα¹¹. Δεν είναι υπερβολή να προσθέσουμε ότι η παρουσία του Φιλόδημου καθόρισε την πρώτη βαθειά διείσδυση ελληνικής φιλοσοφικής διδασκαλίας στη ρωμαϊκή άρχουσα τάξη, η οποία αρχίζει σταδιακά να έρχεται σε επαφή με την επικούρεια διδασκαλία αλλά και με τις άλλες ελληνιστικές σχολές, μέσα από τη δράση σπουδαίων φιλοσόφων, όπως οι Στωικοί Παναίτιος και Ποσειδώνιος και ο ακαδημαϊκός Πολέμων.

Εντός του κλίματος της αφομοίωσης του αρχαίου ελληνικού πολιτισμού από τη ρωμαϊκή διανόηση, ο κύκλος των Αυγουστέων ποιητών σε συνδυασμό με τις διδαχές του Σίρωνα αλλά και του Φιλόδημου επηρέασαν τη ρωμαϊκή κουλτούρα και εκπαίδευση μεταλαμπαδεύοντας τις αντιλήψεις Ελλήνων φιλοσόφων στα ανώτερα κοινωνικά και πολιτικά στρώματα.

Παρά το γεγονός ότι για τον Γερμανό μελετητή Usener¹² ο Φιλόδημος θεωρείται ο πλέον σημαντικός εκπρόσωπος του Επικουρισμού, δυστυχώς η συντριπτική πλειοψηφία των έργων του έχει χαθεί· η έκρηξη του Βεζούβιου το 79 μ.Χ. κατέστρεψε τη βίλα των παπύρων θάβοντας κάτω από τόνους λάβας το μεγαλύτερο μέρος της βιβλιοθήκης με τους φιλοδήμιους παπύρους, στρεφώντας έτσι από τους ερευνητές την ικανοποίηση

¹¹ M. Gigante, «La biblioteca di Filodemo», *Cr Erc*, 15, σ. 8.

¹² M. Gigante, «Usener ed i testi Epicurei...», *Cr Erc*, 8, 1978, σ. 13.

για διεξοδικότερη μελέτη και γνώση του φιλοσόφου σχετικά με τις πηγές και το περιεχόμενο της επικουρείας φιλοσοφίας. Οι ανασκαφές που ξεκίνησαν στα μέσα του 18^{ου} αιώνα¹³ έφεραν στο φως πολλούς απανθρακωμένους κυλίνδρους παπύρων, οι οποίοι περιείχαν ποικίλα έργα του Γαδαρινού φιλοσόφου. Η ανάγνωση και η αποκατάστασή τους είναι εξαιρετικά δύσκολη, αποτελούν όμως αναγκαίο συμπλήρωμα των προηγούμενων γνώσεών μας σχετικά με την επικουρεία φιλοσοφία. Ιδιαίτερος σημαντικό είναι το γεγονός ότι μετά από μελέτη με μεγεθυντικό φακό και διοπτρικό μικροσκόπιο¹⁴ ανακαλύφθηκε ότι σημαντικό τμήμα των διασωθέντων αποσπασμάτων ανήκουν στο έργο *Περὶ φύσεως*, στο οποίο ο Επίκουρος είχε εκθέσει σε 37 βιβλία ολόκληρο το φιλοσοφικό του σύστημα. Αποσπάσματα από τα βιβλία II, XI, XIV, XV, XXVIII, συναντούμε μέσα στα τμήματα των παπύρων του Φιλόδημου¹⁵, όπου ο τελευταίος όχι μόνο μεταφέρει στους απογόνους τις βασικές θέσεις του δασκάλου, αλλά τις προσεγγίζει με συστηματικό τρόπο προσθέτοντας καινούριες φιλοσοφικές παραμέτρους και δίνοντας μια πιο ολοκληρωμένη μορφή σε θεωρίες που ο Επίκουρος είχε αγγίξει «επιδηρμικά».

Κύριος στόχος της εργασίας μας είναι η κατάδειξη των καινοτομιών που εισήγαγε ο Φιλόδημος επεξεργαζόμενος περαιτέρω σχετικές θέσεις της φιλοσοφίας του Επίκουρου.

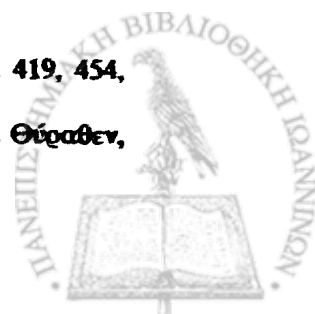
Στο πρώτο κεφάλαιο γίνεται λόγος για τα πεδία των φιλοσοφικών ενδιαφερόντων του Φιλόδημου, που εντοπίζονται κυρίως στον τομέα της λογικής, αφού θεωρείται ως ένας από τους συνεχιστές της επαγωγικής μεθόδου εξαγωγής συμπερασμάτων¹⁶, εισηγητής της έννοιας του «επιλογι-

¹³ A. A. Long, *Ελληνιστική φιλοσοφία: Στωϊκοί, Επικουρείοι, Σκεπτικοί*, σ. 43.

¹⁴ G. Arrighetti, «Un passo dell' Opera sulla natura», *Cr. Erc.*, 9, 1975, σ. 5.

¹⁵ Τα αποσπάσματα από τα προαναφερόμενα βιβλία περιλαμβάνονται στο *Ph. Erc.* 419, 454, 1634, 1639, 1199, 1191, 1398, 1413, 1420 και 1489.

¹⁶ Eric Anderson, *Ο Επίκουρος στον 21^ο αιώνα*, μτφ. Δ. Γιαννάτουλος, Αθήνα, εκδ. Θύραθεν, 2002, σ. 107.

σμού», δηλαδή της εμπειρικής συνεκτίμησης των πραγμάτων μέσω της «μετάβασης κατά το όμοιο», καθώς και η πραγμάτευση του θέματος των «προλήψεων» και της σχέσης τους με τη γλώσσα¹⁷. Το κεφάλαιο της λογικής συμπληρώνεται με την ενότητα, στην οποία επιχειρείται η ανασκευή -από τη μεριά του Φιλόδημου- των κατηγοριών «λογοκλοπής» και «εκλεκτισμού» σε βάρος του Επίκουρου.

Στο δεύτερο κεφάλαιο που σχετίζεται με θέματα φυσικής φιλοσοφίας του Επίκουρου, επιχειρούμε να καταδείξουμε τη συμβολή του Φιλόδημου σε μια νεωτερική ανάλυση των βασικών αρχών του Επικουρισμού με εστίαση της προσοχής σε ζητήματα όπως η δομή των πραγμάτων, η κίνηση των ατόμων, οι επικούρειες συγκλίσεις και εκτροπές των ατόμων αλλά και το ζήτημα του χρόνου.

Όσον αφορά την ηθική -στο τρίτο κεφάλαιο της παρούσης μελέτης- παρουσιάζονται οι απόψεις του Φιλόδημου για το ζήτημα του θείου, του θανάτου και της θρησκείας¹⁸, ενώ «μνημειώδης» καταλήγει να είναι η άποψη που αναπτύσσει «περι παρρησίας». Επιπλέον επισημαίνεται ότι ο Φιλόδημος έχει προβεί σε μια πιο έγκυρη επαναδιατύπωση της γνωστής «τετραφαρμάκου»¹⁹, των τεσσάρων θεμελιωδών προτάσεων που εισήγαγε ο Επίκουρος στην ηθική φιλοσοφία δανειζόμενος τον όρο από την ιατρική, με σκοπό την αρωγή για την απόκτηση της «αταραξίας», μιας ήσυχης ζωής χωρίς πόνους και ταραχή.

Ο Φιλόδημος ανήκει στην κατηγορία εκείνων των φιλοσόφων που θεωρεί την αφομοίωση της ιστορίας πρωταρχικό θεμέλιο για την εδραίωση της γνώσης της φιλοσοφίας. Ανήκει δηλαδή στους φιλοσόφους εκείνους, οι οποίοι συστηματικά ασχολήθηκαν με ό,τι σήμερα αποκαλείται

¹⁷ E. Asmis, «Inference of Similarity», στο *Epicurus's Scientific Method*, ed. E. Asmis, Berkley & Los Angeles, Cornell University Press, 1983, σ. 206.

¹⁸ Giovanni Reale, *Storia della filosofia antica*, vol. 3, σ. 277.

¹⁹ F. Sbordone, «Il quadrifarmaco epicureo», *Cr Erc*, 13, 1983, σ. 117.

ιστορία της φιλοσοφίας. Κανείς άλλος Επικούρειος δεν ασχολήθηκε επισταμένως με θεωρίες άλλων σχολών όσο εκείνος, όπως φαίνεται από τη μελέτη των σχετικών παπύρων. Μελετά τις ζωές και τις διδασκαλίες των ρευμάτων που αναπτύχθηκαν παράλληλα με την Επικούρεια σχολή, καταγράφει τις αντίθετες απόψεις, αναζητά τα σημεία σύγκλισης και απόκλισης δημιουργώντας έτσι «καταλόγους» όλων των φιλοσοφικών σχολών.

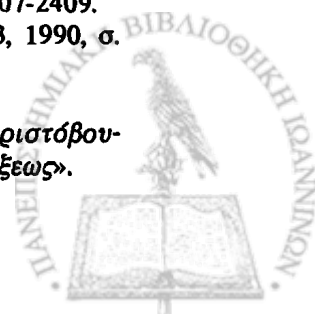
Κάτι που πρέπει να προσεχθεί ιδιαιτέρως -κατά τη γνώμη μας- είναι οι ομοιότητες που παρουσιάζει το έργο του Διογένη Λαέρτιου με αυτό του Φιλόδημου. Κατά την πρώτη περίοδο της συγγραφικής του δραστηριότητας ο Φιλόδημος φαίνεται ότι συνέταξε την περίφημη *Σύνταξη των φιλοσόφων*²⁰. Πρόκειται για ένα έργο ιστορικό, βασισμένο πάνω σε καλές χρονολογικές πηγές, προσαρτημένο στην αρχή της διαδοχής των φιλοσόφων τόσο των Ελληνιστικών χρόνων όσο και των προηγούμενων ετών²¹. Η *Σύνταξη των φιλοσόφων* αποτελείται από δέκα βιβλία όσο και το έργο του δοξογράφου Διογένη Λαέρτιου, ο οποίος τον τρίτο αιώνα μ.Χ. συγγράφει τους γνωστούς «βίους των φιλοσόφων»²². Το δέκατο βιβλίο, που είναι αφιερωμένο στην επικούρεια φιλοσοφία, περιέχει τις Κύριες δόξες του Επίκουρου, τις τρεις σημαντικές Επιστολές (προς Ηρόδοτο, Πυθοκλέα, Μενοικέα) καθώς και τη διαθήκη του δασκάλου. Με μια προσεκτική ματιά μπορεί κανείς να καταλάβει ότι ο Φιλόδημος προσέφερε στον Διογένη Λαέρτιο²³ δείγμα γραφής και προσέγγισης των φιλοσοφικών ρευμάτων αποδεικνύοντας έτσι την εξαιρετική συγγραφική του δεινότητα.

²⁰ Tiziano Dorandi, «Filodemo storico del pensiero antico», *ANRW*, 36, 5, 1990, σσ. 2407-2409.

²¹ Tiziano Dorandi, «Filodemo: gli orientamenti della ricerca attuale», *ANRW*, 36, 3, 1990, σ. 2336.

²² M. Gigante, «Biblioteca di Filodemo, *Cr Erc*, 15, 1985, σσ. 14-15.

²³ Διογένης Λαέρτιος, X, §3: «...καὶ οἱ ἀδελφοὶ τρεῖς ὄντες, Νεοκλῆς, Χαιρέδημος, Ἀριστόβουλος, καθὰ φησι Φιλόδημος ὁ Ἐπικούρειος ἐν τῷ δεκάτῳ τῆς τῶν φιλοσόφων συντάξεως».

Ωστόσο το σημαντικότερο μέρος της συγγραφικής του παραγωγής, που έφτασε σ' εμάς μέσω των παπύρων του Herculaneum, είναι γραπτά που κινούνται στα πιο ανόμοια πεδία της γνώσης, με σημαντικά κενά στο σύνολό τους, τα οποία παρεμποδίζουν την εύκολη ανάγνωση του περιεχομένου τους. Το σημαντικότερο πρόβλημα που τίθεται είναι αυτό της ταξινόμησης της συνολικής του συγγραφικής δραστηριότητας σε καθορισμένες κατηγορίες ή στη βάση μιας συγκεκριμένης χρονολογικής ακολουθίας²⁴.

Ο πρώτος που ασχολήθηκε με το παραπάνω ζήτημα ήταν ο Phillipson, ο οποίος διαιρούσε τα γραπτά του Φιλόδημου σε διάφορες κατηγορίες, όπως π.χ. γραπτά λογικής, μουσικής, ρητορικής, θεολογίας, ιστορίας κ.ά. Υπήρχαν όμως και έργα τα οποία δεν γινόταν να ενταχθούν σε μια από τις παραπάνω κατηγορίες· γι' αυτό το λόγο ο Phillipson τα "τοποθετεί" μέσα στον κατάλογο των έργων του Φιλόδημου με την ονομασία «διατριβές»²⁵.

Την ανεπάρκεια και τα ελαττώματα αυτού του συστήματος επιχείρησε να εξαλείψει ο Haesler που πρότεινε μια πιο απλοποιημένη ταξινόμηση, βασισμένη στην αλφαβητική σειρά των αληθινών ή των υποτιθέμενων τίτλων των έργων. Η Jufresa, η οποία ακολούθησε το γενικότερο σχήμα του Phillipson αποστασιοποιήθηκε από τον όρο «διατριβή» και εισήγαγε τον πιο γνωστό, για εκείνα τα γραπτά, τίτλο: «Ηθικά συγγράμματα»²⁶.

Η πιο αξιόλογη πρόοδος στο ζήτημα της ταξινόμησης επετεύχθη τελικά από τον Marcello Gigante²⁷, ο οποίος προσπάθησε και κατάφερε να ανασυνθέσει, μέσα από τις γραφικές τυπολογίες που επιβεβαιώνονται

²⁴ Tiziano Dorandi, «Filodemo: gli orientamenti della ricerca attuale», ANRW, 36, 3, σ. 2334.

²⁵ *Αυτόθι*.

²⁶ *Ο.π.*, σσ. 2334-2335.

²⁷ *Ο.π.*, σ. 2335.

από τους κυλίνδρους του Herculaneum, το θεωρητικό οδοιπορικό του Φιλόδημου. Ο ίδιος κατάφερε να ανακαλύψει μια παραπλήσια χρονολογία των φιλοδήμειων γραπτών.

Από αυτή τη γενική εισαγωγή που έχει ως στόχο τη γνωριμία με τον Φιλόδημο και την εξοικείωση με το έργο του, δεν θα μπορούσε να λείπει η αναφορά σε μια σειρά έργων που θεωρούνται από τους σχολιαστές ως τα σημαντικότερα και εδραιώνουν την άποψη που επικρατεί για τον Φιλόδημο ως τον πιο «αντιπροσωπευτικό» υποστηρικτή του Επικουρισμού τον 1^ο αιώνα π.Χ. στην Ρώμη²⁸.

Ο πρώτος πυρήνας των έργων του Φιλόδημου δημιουργήθηκε από βιβλία αφιερωμένα στη φιλοσοφική ιστοριογραφία²⁹. Την εικοσιπενταετία από το 75 π.Χ. μέχρι το 50 π.Χ. ο Φιλόδημος εμπνέεται και γράφει την περίφημη *Σύνταξη των φιλοσόφων*, όπου παρατίθενται οι περίφημοι «Index Stoicorum» και «Index Academicorum»³⁰, αποκαλύπτοντας στοιχεία για τη ζωή, το έργο και τις διαδοχές μέσα στην Στωϊκή σχολή και στην Ακαδημία.

Εξίσου σημαντική είναι η πραγματεία *Περὶ παρρησίας*³¹, όπου ο Φιλόδημος εκθέτει τις παιδαγωγικές αντιλήψεις των Επικούρειων που προωθούνται μέσα από την ικανότητα του «συνδιαλέγεσθαι». Τις παιδευτικές απόψεις που αντανakλούν τον τρόπο σκέψης και ενέργειας των φιλοσόφων επαινεί ο Φιλόδημος, καθώς θεωρεί ότι αυτές συμβάλλουν στην αποφυγή ενοχλητικών καταστάσεων συντελώντας έτσι στην «ίαση» της ψυχής.

Το έργο του Φιλόδημου *Περὶ πλούτου* γραμμένο μετά το *Περὶ οί-*

²⁸ Βλ. Howard Jones, *The Epicurean Tradition*, London, Routledge, 1989, σ. 68.

²⁹ Marcello Gigante, «La biblioteca di Filodemo», *Cr Erc*, 15, 1985, σσ. 14-15.

³⁰ Tiziano Dorandi, «Filodemo storico del pensiero antico», *ANRW*, 36, 4, σσ. 2413-14.

³¹ Marcello Gigante, «La storia dell' Epicureismo nei papiri Ercolanesi», στο *Epicureismo Greco e Romano*, Atti del Congresso Internazionale, ed. M. Gigante, vol. I, Napoli, Bibliopolis, 1992-3, σ. 439.

κονομίας αποτελεί συνέχεια του έργου του Επίκουρου και του Μητρόδωρου. Εδώ ο Φιλόδημος πραγματεύεται την έννοια του «φυσικού» πλούτου³² ο οποίος είναι αρκετός για την απόκτηση των αναγκαίων αγαθών. Η ανάλυση φαίνεται ότι στηρίζεται σε λογικά επιχειρήματα τονίζοντας ότι η έντονη επιθυμία για συσσώρευση υλικών αγαθών έχει ως απόρροια την εμφάνιση άγχους και σύγχυσης, τα οποία θεωρούνται κακοί σύμβουλοι της λογικής. Δυο ακόμη ηθικές πραγματείες, *Τὰ Περί θεῶν* και *Περί θανάτου* μας βοηθούν να κατανοήσουμε καλύτερα τις απόψεις του Φιλόδημου πάνω σ' αυτά τα δυο θεμελιώδη ζητήματα που στέκονται τροχοπέδη στην απόκτηση πνευματικής και ψυχικής γαλήνης. Ο Φιλόδημος, ως συνεπής Επικούρειος, επιχειρεί να δώσει μια ορθολογική ερμηνεία για τη «θεική» αταραξία και «αδιαφορία» εξοβελίζοντας από το έργο την διακυβέρνηση του κόσμου από τις θεϊκές δυνάμεις, εστιάζοντας έτσι στη «διφυή» υπόστασή τους³³. Πρόκειται για ένα σημαντικό έργο, ως απάντηση, από επικούρεια σκοπιά στη συστηματική ενασχόληση των Στωικών με το ζήτημα αυτό.

Από αυτή τη σύντομη αναδρομή στα σημαντικότερα έργα του Φιλόδημου, δεν θα μπορούσε να παραλείψει κανείς το έργο του *Περί σημείων*, του οποίου δυστυχώς έχει χαθεί το μεγαλύτερο τμήμα του³⁴. Μέσα σ' αυτό παρουσιάζονται οι βασικές επιστημολογικές αρχές (επαγωγική μέθοδος, αναλογία, εμπειρικός έλεγχος), καθώς και ο ρόλος της γλώσσας και των προλήψεων.

Η τοποθέτηση του Φιλόδημου ότι «είμαστε σε θέση να αντιληφθούμε πράγματα που βρίσκονται έξω από την εμβέλεια του αντιληπτικού μας ορίζοντα»³⁵, τον καθιστά ικανό στο να παρέχει αποδείξεις για

³² Voula Tsouna - McKirahan, «Epicurean Attitudes to Management and Finance», στο *Epicureismo Greco e Romano*, Atti del Congresso Internazionale, vol. II, σ. 710.

³³ E. Renna, «Per la teologia Epicurea in Demetrio Lacone», *Ct Erc*, 13, 1983, σ. 27.

³⁴ Βλ. A. A. Long, *Ελληνιστική φιλοσοφία: Στωϊκοί, Επικούρειοι, Σκεπτικοί*, σ. 59.

³⁵ Eric Anderson, *Ο Επίκουρος στον 21^ο αιώνα*, σ. 108.

τα «άδηλα»³⁶, όπως ακριβώς και για εκείνα τα πράγματα τα οποία είναι φανερά σε εμάς και κατά συνέπεια είμαστε σε θέση να εξετάσουμε. Μ' αυτό τον τρόπο προσέφερε εύλογες ερμηνείες για καταστάσεις όπως π.χ. η ύπαρξη των θεών, τις οποίες ο Επίκουρος δεν μπορούσε επαρκώς να τις δικαιολογήσει, μένοντας έτσι εκτεθειμένος στα «πυρά» των αντιπάλων που τον κατηγορούσαν για έλλειψη επιστημονικού ενδιαφέροντος, αλλά και για αμάθεια, και σε θεολογικό-ιδεολογικό επίπεδο για συγκεκαλυμμένο αθεϊσμό. Η μορφή λοιπόν του Φιλόδημου δεν θα μπορούσε να μην συγκινήσει στο πέρασμα του χρόνου, και το όνομά του να μην μνημονεύεται από κορυφαίους μελετητές του Επικουρισμού, αλλά και παπυρολόγους.

Ως προς το θέμα της μελέτης των πατύρων του Φιλόδημου, είναι σκόπιμη μια σύντομη αναφορά στην ιστορία της σχετικής έρευνας. Πρώτη θέση στην ιστορία των μελετητών κατέχει ο Γερμανός φιλόλογος Herman Usener. Η μεγάλη του προσφορά ξεκινά το 1887³⁷ όταν εκδίδει τα *Επικούρεια*, ένα έργο, του οποίου η δομή δεν είναι ούτε σαφής ούτε συγκεκριμένη, έχει όμως παραμείνει στην ιστορία ως η πρώτη συστηματική συλλογή επικούρειου υλικού³⁸. Ενενήντα χρόνια περίπου αργότερα έρχεται στην επιφάνεια το *Επικούρειο γλωσσάριο*³⁹ ένα έργο αξιομνημόνευτο, καθώς καθιστά δυνατό να παρακολουθήσει κανείς την καθημερινή εργασία του μεγάλου φιλολόγου, ο οποίος με τις γνώσεις και το ταλέντο επιχειρεί να τιθασεύσει κείμενα αμφίβολα και διφορούμενα.

Το σημαντικότερο όμως στοιχείο της φιλολογικής προσπάθειας

³⁶ Με τα «άδηλα» είχαν ασχοληθεί και οι Στωικοί. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι τρόποι με τους οποίους οι Στωικοί ερμηνεύουν τον σχηματισμό των εννοιών που προέρχονται από τις αισθήσεις. Οι έννοιες σχηματίζονται: α) καθ' όμοιότητα, β) κατ' αναλογία, γ) κατὰ μετάθεσιν, δ) κατὰ σύνθεσιν, ε) κατ' ἐναντίωσιν, στ) κατὰ μετάβασιν και ζ) με φυσικό τρόπο. Βλ. Ελένη Καραμπατζάκη-Περδίκη, *Ο Ποσειδώνιος και η Αρχαία Στοά, Συμβολή στη μελέτη της στωικής φιλοσοφίας*, Ιωάννινα, 1998, σσ. 203-204.

³⁷ Gigante M., «Usener e i testi Epicurei», *Ct Erc*, 8, 1978, σ. 5.

³⁸ *Αυτόθι*.

³⁹ *Ο.π.*, σ. 6.

του Usener είναι ότι επιτυγχάνει να ενσωματώσει το «γλωσσάριο» με τα *Επικούρεια*. Με το ένα ως βοήθημα του άλλου, τα δυο αυτά έργα συνεργάζονται για μια πιο ακριβή κατανόηση τόσο της φιλοσοφικής γλώσσας των Επικούρειων όσο και της συμβολής της φιλοσοφικής σκέψης τους.

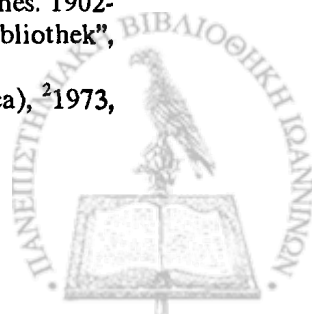
Ο Theodor Gomperz⁴⁰ αναφέρεται πάντοτε δίπλα στο όνομα του Usener ως ένας εξίσου σημαντικός μελετητής της επικούρειας φιλοσοφίας· ο Γερμανός μελετητής ξεκίνησε συστηματικά να ασχολείται με τους παπύρους του Herculaneum από το 1866 και θεωρείται από τους πρωτεργάτες αυτής της προσπάθειας⁴¹. Η προσφορά του είναι τεράστια καθώς οι ερμηνείες που έχει αποδώσει στα έργα είναι ουσιαστικής σημασίας θέτοντας έτσι τα θεμέλια για μια πιο εκτενή προσπάθεια αυτών που ακολουθούν. Επεξεργάστηκε συστηματικά ορισμένους παπύρους που αφορούσαν το *Περὶ φύσεως* με υποδειγματικό τρόπο. Σ' αυτόν οφείλουμε τις προσθήκες, τις σημαντικές διορθώσεις, τις τροποποιήσεις και τις αναλύσεις αυτών των παπύρων. Πρόκειται περί πρωτότυπης αναγνωστικής εργασίας και γι' αυτό οποιοσδήποτε θέλει να ασχοληθεί με τους «Ερκολάνιους» παπύρους, ανατρέχει πάντοτε ως αφετηρία στη δουλειά του Gomperz.

Μετά τους Γερμανούς φιλόλογους η σκυτάλη πέρασε στους άμεσα ενδιαφερομένους Ιταλούς φιλόλογους. Ο Ιταλός παπυρολόγος Achille Vogliano⁴² αναφέρεται μέσα στη λίστα των κορυφαίων που ασχολήθηκαν με τους παπύρους του Φιλόδημου. Η συνέπειά του και ο «έρωτάς» του για τις ανακαλύψεις που έλαβαν χώρα στο Herculaneum, οδήγησαν στην επε-

⁴⁰ Σημαντικές εργασίες του Theodor Gomperz είναι: *Greek Thinkers: A History of Ancient Philosophy*. Distributed for the Thoemmes Continuum. 1902-1912 Edition. 2034 p., 4 Volumes. 1902-1912, 1996. *Werke: "Philödem und die ästhetischen Schriften der herculanischen Bibliothek"*, Wien 1891. *Auswahl Herkulanischer Kleiner Schriften 1864-1909*, 1993.

⁴¹ G. Arrighetti, *Opere di Epicuro*, Torino, εκδ. Einaudi (Biblioteca di cultura filosofica), ²1973, σ. XXIII.

⁴² Ο.π., σ. XXVI.

ξεργασία του θέματος από ιστορικο-φιλοσοφική σκοπιά. Ο Vogliano⁴³, ως γνήσιος παπυρολόγος, αισθάνεται τη γοητεία του κειμένου που αξίζει να δημοσιευτεί, την «έλξη» της ερμηνείας που πηγάζει από αυτό αλλά και την επιθυμία για μια «αναδόμηση» του κειμένου με προσθήκες γραμμάτων και λέξεων, που πιθανόν προσεγγίζουν σε μεγάλο βαθμό τον τρόπο γραφής του Φιλόδημου. Ο Vogliano δούλεψε αρκετά πάνω στην μορφή των μισοκαμμένων παπύρων και συμπλήρωσε με ιδιαίτερη προσοχή τα σημεία όπου παρουσίαζαν αυξημένα κενά. Δεν είναι καθόλου τυχαίο λοιπόν ότι από πολλούς θεωρείται ο σημαντικότερος μελετητής των παπύρων του Herculaneum μετά τον Th. Gomperz.

Δίπλα στον Vogliano, όπως είναι γνωστό, εργάστηκε για μεγάλο χρονικό διάστημα μια από τις πιο αξιόλογες μορφές, ο Robert Phillipson⁴⁴, ο οποίος συνέβαλε στη διεξοδικότερη επανάγνωση των παπύρων του Herculaneum. Με κυριότερο σταθμό την εργασία του στο *Περί σημείων* του Φιλόδημου το 1886, ο Phillipson δεν σταμάτησε ποτέ την αδιάκοπη προσπάθεια ανάδειξης του Έπικουρισμού μέσα από τα «σπαράγματα» των έργων του Γαδαρινού φιλόσοφου που ήρθαν στο φως με τις ανασκαφές. Αν θεωρήσουμε τον Vogliano ως σπουδαίο επιμελητή και εκδότη, δεν θα πρέπει να παραλείψουμε την επισήμανση ότι στον Phillipson⁴⁵ ανήκει δικαιωματικά η απόλυτη «πατρότητα» της επικούρειας γλωσσικής τεχνικής, που αναπτύχθηκε από την ουσιαστική γνώση των προβλημά-

⁴³ Αναφέρουμε ενδεικτικά εργασίες του Vogliano: A. Vogliano, *Primo Rapporto degli scavi a Medinet Madi*, Milano 1936; idem, *Secondo rapporto degli scavi a Medinet Madi*, Milano 1937. A. Vogliano, «Rapporto preliminare della IV° campagna di scavo a Medinet Madi», *Annales du Service des Antiquité de l' Egypte*, 38, 1938, σσ. 533-549. A. Vogliano, *Un' impresa archeologica Milanese ai margini orientali del deserto libico*, Milano 1942. A. Vogliano, *Un papiro storico greco della Raccolta Milanese e le campagne dei Romani in Etiopia* (Milan 1940).

⁴⁴ G. Arrighetti, *Opere di Epicuro*, σ. XXVII.

⁴⁵ Ενδεικτικές μελέτες του R. Phillipson είναι οι ακόλουθες: R. Phillipson, «Linguistic Imperialism», *Journal of Pragmatics*, F 95; 23(2), New York 1992, σσ. 231-234. R. Phillipson, «Realities and Myths of Linguistic Imperialism», *Journal of Multilingual and Multicultural Development*, 7(1), England (JMMD), 1997, 18:3, σσ. 238-248. R. Phillipson, *Byronic Exile*, University of California, Berkeley, 1998.

των της αρχαίας φιλοσοφίας πάνω σε γλωσσολογικά ζητήματα, τα οποία καθιστούν οποιονδήποτε πάπυρο ασαφή ως προς την ερμηνεία του.

Η διαδικασία όμως μιας συνολικής αξιολόγησης των παπύρων δεν σταματά με τον θάνατο του Phillipson. Στα μέσα της δεκαετίας του '60 ξεκινάει μια μεγάλη προσπάθεια από την ομάδα μελετητών και φιλολόγων που έχουν ως επικεφαλής τον καθηγητή Marcello Gigante· ο τελευταίος σε συνεργασία με τον Graziano Arrighetti και τα υπόλοιπα μέλη επιδίδονται στην επεξεργασία, τη μελέτη και την κριτική έκδοση ορισμένων έργων του Φιλόδημου.

Αναμφίβολα το πιο σημαντικό σύγγραμμα που έγινε αντικείμενο μελέτης υπήρξε το *Περὶ φύσεως* του Επίκουρου, από το οποίο βρέθηκαν απανθρακωμένα ελάχιστα αποσπάσματα μερικών βιβλίων⁴⁶. Η ομάδα Gigante, οπλισμένη πλέον με τα τελειότερα τεχνολογικά μέσα, συγχρόνως με την «αναδόμηση» των παπύρων του Herculaneum είχε να διαδραματίσει έναν ρόλο πιο ουσιαστικό: την ανάγκη επαναπροσδιορισμού της θέσης του Φιλόδημου μέσα στην ιστορία της ρωμαϊκής κουλτούρας και την αντιμετώπιση κατηγοριών που εκτοξεύονται από διάφορες μεριές για την «αμφισβητούμενη προσφορά» του τελευταίου.

Οι απόψεις γύρω από τον Γαδαρινό φιλόσοφο, δίστανται. Οι περισσότεροι αποδέχονται τη νεωτερικότητα και τη σημασία των έργων του, αναφέροντας ότι ο Φιλόδημος ανανεώνει το καθεστώς που επικρατεί στην Επικούρεια σχολή⁴⁷ στην εποχή του με την ικανότητα της επικοινωνίας και το χάρισμα που τον διακρίνει να επιδιώκει και στο τέλος να καταφέρνει να αποτελεί τον παράγοντα εξάπλωσης του επικούρειου δόγματος στα αριστοκρατικά «στρώματα».

Στον αντίποδα αυτής της άποψης⁴⁸ υπάρχει και εκείνη, η οποία

⁴⁶ Stocks J. L., «Epicurean Induction», *Mind*, New Series, 34, 1995, σ. 186.

⁴⁷ Gigante M., «ΑΤΑΚΤΑ XV», *Cr Erc*, 26, 1996, σ. 136.

⁴⁸ Gigante M., «ΑΤΑΚΤΑ VI», *Cr Erc*, 16, 1986, σ. 100.

παρουσιάζει τον Φιλόδημο ως έναν δεύτερης κατηγορίας «άγονο» συγγραφέα, εφόσον η προσωπικότητα του Επίκουρου επισκιάζει τη φιλοσοφική δουλειά του, με την αιτιολογία ότι τα γραπτά του είναι «κακοδουλεμένα», μη ολοκληρωμένα και γραμμένα με ανιαρό τρόπο. Δεν λείπουν από τον αγγλοσαξονικό χώρο σελίδες επιστημονικώς τεκμηριωμένες, σχετικά με τον Φιλόδημο, στοχεύοντας στο φιλολογικό του προφίλ, ένα προφίλ όχι τέλειο και συμπληρωμένο, σίγουρα όμως αξιοπρόσεκτο καθώς αναδεικνύει τη θετικότητα της σκέψης του. Σύμφωνα με την ομάδα Gigante, τα έργα του Φιλόδημου μας οδηγούν πίσω στην «ομοφωνία» της επικούρειας παράδοσης.

Εν τούτοις δεν πρέπει να περάσει απαρατήρητο και το γεγονός ότι την περίοδο που η ομάδα αρχίζει να δουλεύει συστηματικά, η γνώση γύρω από το όνομα «Φιλόδημος» είναι ακόμη ασαφής. Αυτό παρατηρείται ιδιαίτερω στη Γερμανία⁴⁹, όπου οι Γερμανοί μελετητές δεν έχουν καταφέρει να δώσουν μια σφαιρική εικόνα για τη συνολική συγγραφική δραστηριότητα του Φιλόδημου. Δεν είναι τυχαίο ότι πολλοί Γερμανοί ιστορικοί της Φιλοσοφίας, όταν συγγράφουν για θέματα όπως η ρητορική, η αισθητική και η πολιτική θεωρία των αρχαίων Ελλήνων, αγνοούν «εξ ολοκλήρου» την Επικούρεια σχολή, από τον Επίκουρο μέχρι και τον Φιλόδημο. Αυτό το «θολό» τοπίο επιχειρεί να ξεδιαλύνει η ομάδα Gigante σηματοδοτώντας την απαρχή μιας νέας εποχής μελέτης των παπύρων του *Herculaneum* προσφέροντας εγκυρότερη γνώση της συγγραφικής «ταυτότητας» του Φιλόδημου.

Στα κεφάλαια που ακολουθούν επιχειρείται η ανασύσταση των βασικών θεωριών του Φιλόδημου πάνω σε ζητήματα λογικά - επιστημο-

⁴⁹ Gigante M., «ATAKTA VI», *Cr Erc*, 16, 1986, σ. 100. Η ομάδα Gigante δεν αναφέρεται σε σημαντικούς μελετητές και φιλοσόφους όπως τον Usener, τον Zeller και τον Gomperz αλλά πιθανότατα σε κάποιους ελάσσονες μελετητές, οι οποίοι δεν έχουν πλήρη γνώση της επικούρειας φιλοσοφίας. Γι' αυτό το λόγο στη μελέτη τους δεν μνημονεύονται.

λογικά, φυσικά και ηθικά, όπως αυτά αναδύονται μέσα από τη μελέτη της ομάδας Gigante (ανασύσταση παπύρων, νέες αναγνώσεις κλπ). Οι δυσκολίες όμως που προήλθαν από το κάψιμο των παπύρων παραμένουν. Τα ελάχιστα αποσπάσματα δεν μας αφήνουν να κατανοήσουμε σε ποιο σημείο ακριβώς σταματάει η θεωρία του Επίκουρου, και από πού ξεκινάει η θέση του Φιλόδημου. Δεν είναι τυχαίο ότι οι απόψεις των δύο φιλοσόφων «συμπλέουν», αλληλοσυμπληρώνονται, ποτέ όμως -και αυτό έχει πολύ μεγάλη σημασία για την επικράτηση της Επικούρειας σχολής- δεν συγκρούονται, ποτέ η μία δεν αναιρεί την άλλη.

Ο Φιλόδημος υιοθετώντας τις βασικές αρχές του Επίκουρου προσαρμοσε τα διδάγματά του στις απαιτήσεις της εποχής του, αναγκάζοντας έτσι τους μαθητές του να «μυηθούν» στην επικούρεια φιλοσοφία, μελετώντας συγχρόνως και τα βασικά δόγματα τόσο των δύο άλλων ελληνιστικών σχολών όσο και τα κηρύγματα του Περίπατου και της Ακαδημίας. Το σίγουρο πάντως είναι ότι με το πέρασμα του χρόνου και την ανακάλυψη νέων στοιχείων, η γενικότερη προσφορά του Φιλόδημου επανεκτιμάται όπως ακριβώς πρέπει, και ο ίδιος θα αποκτήσει την θέση που του αρμόζει μέσα στο «πάνθεο» των σημαντικών φιλοσόφων της ύστερης αρχαιότητας.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1ο

ΕΞΕΛΙΞΗ ΤΗΣ ΕΠΙΚΟΥΡΕΙΑΣ ΚΑΝΟΝΙΚΗΣ

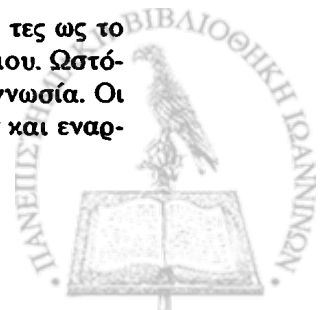
1. Γλώσσα και Πρόληψη

Η ανακάλυψη του PHerc 1479 από τον D. Sedley¹ καθώς και η μερική «αποκατάστασή» του, έχει φέρει στο φως το XXVIII (28^ο) βιβλίο του *Περὶ φύσεως* του Επίκουρου, στο οποίο γίνονται εκτενείς αναφορές για τη θεωρία της «γλώσσας» και την έννοια της «πρόληψης». Ο Φιλόδημος έχοντας υπόψη τις διδαχές του ιδρυτή του Κήπου σχετικά μ' αυτό το ζήτημα, προβαίνει σε μια λεπτομερή έκθεση της δημιουργίας του γλωσσικού κώδικα ενσωματώνοντας παράλληλα και τον όρο «πρόληψη» χαρακτηρίζοντάς τον ως το πιο σημαντικό «κλειδί» της επικούρειας γνωσιοθεωρίας². Ο Γαδαρινός φιλόσοφος είναι αυτός που αντιλαμβάνεται στο μέγιστο βαθμό την εξέλιξη της Επικούρειας Κανονικής· συγκεκριμένα αναφέρει ότι η έννοια της «πρόληψης»³ δεν εμφανίζεται στα πρώτα βιβλία του *Περὶ φύσεως* αλλά τη συναντούμε πολύ μετέπειτα. Η «φιλοδομία» παράδοση αποδεικνύει ότι ο Επίκουρος υπήρξε ο πρώτος φιλόσοφος που χρησιμοποίησε την έννοια των «προλήψεων» και τις κατέστησε απαραίτητο συστατικό της Κανονικής του. Ο Φιλόδημος έπειτα από προσεκτική μελέτη του έργου του Επίκουρου, συγκεντρώνει την προσοχή του στην

¹ D. Sedley, «Epicurus on Nature, Book XXVIII», *Ct Erc*, 3, 1973, σ. 12.

² Ενδεικτικά έργα του Φιλόδημου που ασχολούνται με την επικούρεια γνωσιοθεωρία είναι τα: α) *Περὶ αἰρέσεων ἢ φυγῶν*, β) *Περὶ κριτηρίου ἢ κανῶν*, γ) *Περὶ τοῦ ὄρα*ν, δ) *Περὶ φαντασίας* και ε) *Περὶ εἰδώλων*.

³ Ο επικούρειος «Κανών» θεμελιώνεται στην παρουσία των αισθήσεων θεωρώντας τες ως το μοναδικό τρόπο πρόληψης των ερεθισμάτων και αντίληψης του εξωτερικού κόσμου. Ωστόσο το αλάνθαστο των αισθήσεων δεν μας εξασφαλίζει τον δρόμο προς την παντογνωσία. Οι αισθητηριακές εντυπώσεις είναι απόλυτα αξιόπιστες όχι όμως πάντοτε διαθέσιμες και εναργείς.

φράση «τὰ ὑποτεταγμένα τοῖς φθόγγοις»,⁴ αναφέροντας ότι εδώ έχουμε τον πρώτο σαφή υπαινιγμό για την έννοια της «πρόληψης». Βέβαια ο Φιλόδημος δεν παραλείπει να αναφέρει ότι εδώ συναντούμε τη «γέννηση» του όρου, που στην πλήρη εννοιολογική του σημασία διαδραματίζει καταλυτικό ρόλο σε όλα τα επίπεδα κατανόησης των εννοιών που απορρέουν από την ανθρώπινη διάνοηση. Η πρόληψη αναφέρεται στην επικούρεια παράδοση και ως «το πρωταρχικό νόημα» κάθε λέξης που αποτελεί το γνωσιολογικό υπόστρωμα πάνω στο οποίο δομούνται οι έννοιες με τη συνεχή εμπειρική παρατήρηση: «ἀνάγκη γὰρ τὸ πρῶτον ἐννόημα καθ' ἕκαστον φθόγγον βλέπεσθαι καὶ μηθὲν ἀποδείξεως προσδεῖσθαι, εἴπερ ἔξομεν τὸ ζητούμενον ἢ ἀπορούμενον καὶ δοξαζόμενον ἐφ' ὃ ἀνάξομεν»⁵. Ο Φιλόδημος αναφέρει ότι οι προλήψεις είναι τα δεδομένα που σχηματίστηκαν στο μυαλό με την επανειλημμένη εμπειρία. Δεν αποτελούν αυθαίρετα προϊόντα αλλά έχουν τη βάση τους στις αισθήσεις που τις αποκαλεί χαρακτηριστικά «οδηγούς» του κόσμου. Άλλωστε τόσο οι προλήψεις όσο και οι αισθήσεις αποτελούν τα δύο σημαντικά κριτήρια προσέγγισης του κόσμου και γνώσης των συντελούμενων ἐντὸς αὐτοῦ⁶. Για τον Φιλόδημο, οι προλήψεις λειτουργούν ως πλαίσια αναφοράς, τα οποία ανακαλεί ο νους από την παρακαταθήκη της μνήμης. Χωρίς αυτές καμμία γνώση δεν θα ήταν δυνατή, γιατί αυτές μας επιτρέπουν να ταυτίζουμε τις τρέχουσες αισθητηριακές αντιλήψεις με την προηγούμενη εμπειρία μας.

Στη βάση αξιολόγησης της επικούρειας «πρόληψης», ο Φιλόδημος τοποθετεί και τη γλωσσική ανάλυση. Υποστήριζε μάλιστα, όπως και ο Επίκουρος ότι η γλώσσα από μόνη της δεν έχει να πει τίποτα για τον κόσμο, και χρησιμοποιείται απλώς ως ένα μέσο έκφρασης των εννοιών που

⁴ Διογένης Λαέρτιος, Χ, §§37-38. Βλ. και παραπάνω σ. 17, σημ. 23.

⁵ *Αυτόθι*.

⁶ J. Gaskin, *The Epicurean Philosophers*, London, εκδ. Everyman, 1995, σ. 187.

πηγάξουν από εσωτερικά αισθήματα⁷.

Ο Φιλόδημος σε αντιδικία προς τους Σκεπτικούς θεωρεί τη γλώσσα ως το ισχυρότερο «φιλοσοφικό εργαλείο» από τη στιγμή που χρησιμοποιείται με τον κατάλληλο τρόπο και δεν «υποκύπτει» σε αμφισημίες και άγονα λεκτικά παιχνίδια. Ο Φιλόδημος αφού κάνει μια σύντομη αναδρομή στο πώς δημιουργήθηκε η γλώσσα και με ποιο τρόπο τη χρησιμοποίησαν οι πρώτοι άνθρωποι, καταλήγει στο συμπέρασμα ότι το φαινόμενο της γλώσσας υπήρξε μια φυσική εξέλιξη (φύσει), η οποία αποτελεί προϊόν είτε λογικής, είτε φυσικής αναγκαιότητας. Χαρακτηριστικό είναι το παρακάτω απόσπασμα από την επιστολή του Επίκουρου "πρὸς Ἡρόδοτον", με το οποίο ο Φιλόδημος φαίνεται να συμφωνεί: «Ὅθεν καὶ τὰ ὀνόματα ἐξ ἀρχῆς μὴ θέσει γενέσθαι ἀλλ' αὐτὰς τὰς φύσεις τῶν ἀνθρώπων καθ' ἕκαστα ἔθνη ἴδια πασχούσας πάθη καὶ ἴδια λαμβανούσας φαντάσματα ἰδίως τὸν ἀέρα ἐκπέμπειν στελλόμενον ὑφ' ἐκάστων τῶν παθῶν καὶ τῶν φαντασμάτων, ὡς ἂν ποτε καὶ ἡ παρὰ τοὺς τόπους τῶν ἐθνῶν διαφορὰ ἦ»⁸. Πρόκειται για μια φυσιοκρατική θεώρηση της καταγωγής του φυσικού φαινομένου.

Για τον Φιλόδημο οι λέξεις αντιστοιχούν ακριβώς στα πράγματα και εκφράζουν με σαφήνεια την «πρόληψη» κάθε έννοιας. Αυτό βέβαια συμβαίνει πριν από την εμφάνιση της αμφισημίας και της μεταφορικής χρήσης των λέξεων, προτού επέλθει η «διαστροφή των λεκτικών νοημάτων». Κύριος φόβος του Φιλόδημου ήταν να μη μετατραπεί η φιλοσοφική συζήτηση σε πεδίο διαστρέβλωσης ερμηνειών και ορισμών⁹. Έτσι θεωρεί ότι επιβάλλεται η όσον το δυνατόν απλοποίηση της γλώσσας, προκειμένου αυτή να βρίσκεται σε πλήρη ανταπόκριση με τη φύση.

⁷ A. A. Long, *Ελληνιστική φιλοσοφία: Στωϊκοί - Επικούρειοι - Σκεπτικοί*, σ. 46.

⁸ Διογένης Λαέρτιος, X, §§75-76. Υπάρχει συμφωνία των παραγράφων του Διογένη του Λαέρτιου με το 28^ο βιβλίο του Επίκουρου *Περὶ φύσεως*.

⁹ Γ. Αβραμίδης, *Επίκουρος - κείμενα πηγές της Επικούρειας Φιλοσοφίας*, σ. 87. Ο Γ. Αβραμίδης αναλύει τον Επίκουρο κάνοντας απλή αναφορά στον Φιλόδημο.

Ο Φιλόδημος εμμένει σταθερά στη νατουραλιστική πλευρά του θέματος της γλώσσας· η δημιουργία της πηγάζει από την ανάγκη έκφρασης και επικοινωνίας των ανθρώπων και την επιθυμία εκδήλωσης συναισθημάτων¹⁰, παρέχοντας τη θεμελιώδη αρχή του νατουραλιστή: «Για να αποδώσουμε ένα όνομα σε ένα αντικείμενο πρέπει να εκφράσουμε μια άποψη· η γλώσσα μπορεί να αντιπροσωπεύει τη σωστή ή τη λάθος άποψη». Ο νατουραλισμός υπάρχει μάλλον στην πίστη ότι μέσα σε μια γλώσσα κάθε όνομα έχει χρησιμοποιηθεί σωστά τη στιγμή που δηλώνει την υπαρκτή σχέση της συγκεκριμένης τάξης του αντικειμένου και της συσχέτισής του με τη φυσική του καταγωγή.

Η απόδοση λανθασμένων ονομάτων στις κατηγορίες των φυσικών αντικειμένων έχει ως συνέπεια την ασάφεια, τη σύγχυση και τη λεκτική παρερμηνεία. Σε περιπτώσεις όπου κάποιος συνήθιζε να νεολογίζει χωρίς να υιοθετεί ακριβείς χρήσεις του απλού λεξιλογίου, οδηγούνταν στη δημιουργία εσφαλμένων αντιλήψεων και στην αλλοίωση του «φυσικού – πρώτου» νοήματος των λέξεων: «[καὶ ἄ]νευ τῆς τίνων ἐθισμ[ῶν συν]οικειώσεως ἐπιφέρω[ν τότε ἔ]υχες, μὴ] ἄλλον ποιῶν τὸ πάντα φθόγγον ἐπιφέροντα δοξάζειν τόδε τι κα[ὶ] τὴν τῶν ὀνομάτ[ω]ν καὶ [πραγμάτων] ἀ[δι]αληψία[ν ὀ]ρῶμ περ[ιν]οώης, ἀ[γὰ] δ' ἔβλεπον ὄ[τ]ι οὐ ποιήσας διάφορα τ[ά]δε [φ]ῆς αἰρεῖσθαι [τῶι] δ[ὲ] βέλτιο[ν] εἶναι ἢ τὰδε»¹¹. Ο Φιλόδημος δεν αποκλείει το γεγονός και ο ίδιος ο σοφός να κάνει χρήση του συνηθισμένου λεξιλογίου, με την προϋπόθεση να είναι σε θέση να ταιριάξει απόλυτα ένα όνομα με ένα αντικείμενο.

Σ' αυτό το σημείο πρέπει να αναφέρουμε, ότι ο Φιλόδημος υπονοεῖ ίσως τον Μητροδώρο· ο σημαντικότερος μαθητής του Επίκουρου στην

¹⁰ D. Sedley, «Epicurus on nature XXVIII», *Cr Erc*, 3, σσ. 20-21. Ο D. Sedley στο 28^ο βιβλίο *Περὶ φύσεως* αναφέρεται διεξοδικά στον Επίκουρο υπογραμμίζοντας ότι ο Φιλόδημος έχει υιοθετήσει τη θεωρία του για τη γλώσσα.

¹¹ Επίκουρος, *De Natura*, [31.11], 171 (Arrighetti)².

προσπάθειά του να δημιουργήσει ένα φιλοσοφικό λεξιλόγιο, δεν είχε αναλογιστεί ποια αντικείμενα αντιστοιχούν στην κατάλληλη ονοματοδοσία με σκοπό τη δημιουργία ιδιωτικής ορολογίας. Ο Επίκουρος είχε «παρατηρήσει τον Μητρόδωρο» ότι απέτυχε στην προσπάθειά του καθώς ο τελευταίος κατά την ανάθεση των ονομάτων δεν ασχολήθηκε με το να υιοθετήσει συγκεκριμένες συμβατικές χρήσεις, αλλά συνήθιζε να δανείζεται λέξεις της καθομιλουμένης χωρίς να σκεφθεί ότι αυτές ενδεχομένως αναπαριστούσαν απόψεις αντίθετες με τις δικές του. Για τον Φιλόδημο, ο Μητρόδωρος δεν τα κατάφερε, καθώς μ' αυτό τον τρόπο ακύρωνε την αντιστοιχία των πραγμάτων και των ονομάτων με τη φυσική τους καταγωγή:

«Τίνα τῶν ὀνομάτων εὐθύς διὰ τῆς αὐτῆς λέξεως, καὶ τὴν κατ' αὐτὰς τὰς αἰσθήσεις πλάνην τῶμ πολλῶ] ἀπο[σ]ημαίνων, οὐ μόν[ον] τὴν ἔν[νοϊαν [...]] τῆς ἑνα[ε]ύ[ξεως] [...]]»¹², «ἐστ[ι] ταύ[τ]α] προφέροντα μηκύνειν κ]αὶ μᾶλ ὀρθῶς [γε, ὦ Μητρόδωρε Πάνυ γὰρ οἶμαι σὲ πολλὰ ἂν ἔχειμ προε[ν]έγκασθαι ἃ θεώρεις γελοίως [π/ὠ]ς τι[να]ς ἐγδεξαμένους καὶ π[άν]τα] μᾶλλον ἢ τὸ νοούμενον κατὰ τὰς λέξεις, οὐκ ἔξω τῶν εἰθισμένων λέξεων ἡμῶν χρωμένων οὐδὲ μετατιθέντων ὀνόματα ἐπὶ τῶμ φανερ]ῶν»¹³.

Ο Φιλόδημος ωστόσο δεν παραμένει μόνο στην αντιπαράθεση Επίκουρου - Μητρόδωρου για τη χρήση του «συμβατικού» λεξιλογίου, αλλά σχολιάζει και την επίθεση που «εξαπολύει» ο ιδρυτής του Κήπου εναντίον των Μεγαρικῶν Διαλεκτικῶν για την ἔλλειψη ακρίβειας που χαρακτη-

¹² Η μετάφραση που ακολουθεί προέρχεται από την ιταλική μετάφραση των παπύρων που έκανε ο Arrighetti. Σε πολλά σημεία λοιπόν δεν είναι δυνατόν να δοθεί πιστή μετάφραση καθώς το κείμενο είναι αποσπασματικό: «Κανείς άλλωστε δεν μπορεί να εδραιώσει οποιοδήποτε λάθος των ονομάτων και χωρίς να πέσει σε πλάνη εξαιτίας των αισθήσεων [...] Δε σου φαίνεται λογικό, Μητρόδωρε, κάποιος να υποφέρει συζητώντας γι' αυτά; Είμαι βέβαιος ότι εσύ με τρόπο αστείο θα έχεις πολλά πράγματα να εκθέσεις απ' όσα έχεις δει να εννοούνται απ' αυτούς». Επίκουρος, *De Natura*, [31.8] 15Π (Arrighetti)².

¹³ Ο.π., [31.14] 17 (Arrighetti)².

ριζε τη γλωσσική τους πρακτική.

Ο Επίκουρος είναι γνωστός και για τη συγγραφή ενός έργου με τον τίτλο *Πρὸς τοὺς Μεγαρικούς*¹⁴. Οι τελευταίοι ήταν γνωστοί ως «διαλεκτικοί» εξαιτίας της μεθόδου της ερωτο-απαντητικής επιχειρηματολογίας του. Στη Μεγαρική σχολή φαίνεται να στρέφεται και το έργο του Μητροδώρου *Πρὸς τοὺς διαλεκτικούς*¹⁵, μια πραγματεία με «κατεξοχήν» πολεμικό περιεχόμενο εναντίον αυτών που «κενοδοξούν».

Ο Φιλόδημος αναφέρει ότι στην εποχή του Επίκουρου υπήρχαν δυο «Μεγαρικές» φατρίες, οι οποίες είχαν ως κριτήριο διαχωρισμού τη θεωρία τους για τη γλώσσα. Ο ίδιος τοποθετεί στην ίδια «όχθη» με τον Επίκουρο τον Στίλωνα, καθώς ο τελευταίος ισχυρίζεται ότι τα ονόματα έχουν μια φυσική σχέση με τα αντικείμενα και ανταποκρίνονται στο «πρῶτον ἐννόημα». Στο αντίθετο «στρατόπεδο» τοποθετείται ο Διόδωρος Κρόνος, ο οποίος έχει μια τελείως διαφορετική άποψη, για το αν η γλώσσα είναι «φυσική» ή «συμβατική».

Συγκεκριμένα ισχυριζόταν ότι το νόημα μιας λέξης είναι καθορισμένο μόνο από την προσοχή του ομιλητή, ανάλογα με την περίπτωση, κατά την οποία εκφωνείται. Αυτό έχει ως συνέπεια την «εξάλειψη» της αμφιλογίας. Κυρίως συμβαίνει επειδή ο ομιλητής στοχεύει σε ένα συγκεκριμένο νόημα κάθε φορά που χρησιμοποιεί μια ορισμένη λέξη, η οποία παρουσιάζεται να έχει το ίδιο περιεχόμενο σε κάθε όμοια περίπτωση. Το γεγονός ότι οι ακροατές μπορεί να «συλλάβουν» διαφορετικά το νόημα της λέξης δεν έχει να κάνει τόσο με την αμφισημία, όσο με την έλλειψη σαφήνειας από τη μεριά του ομιλούντα. Το παρακάτω απόσπασμα αναφέρεται στην υποτιμητική διάθεση που έδειχνε ο Επίκουρος απέναντι στους Μεγαρείς: «ἀλλὰ γὰρ τί τούτων ἡμῖν τῶν ἀνθρώπων; Πολλαχοῦ

¹⁴ Διογένης Λαέρτιος, X, §27.

¹⁵ E. Spinelli, «Metrodoro contro i dialettici», *Cr Erc*, 16, 1986, σ. 33.

γὰρ διώρισταί μέχρι πόσου φροντιστέων αὐτῶν ἄς ποτ' ἂν ἔχωσι καθ' ἡμῶν δόξας, καὶ μέχρι πόσου τε καὶ ἐμ ποίωι λόγον οὐδένα ἐκτένον. αἰ]δὲ τῶν εὐπαλῶν ἔνεκα πρὸς εὐδαιμονίαν καὶ τῶν κατασκευαζομένων τοὺς λόγους [ποιητέον] [...]¹⁶.

Ο Φιλόδημος ὁμως, ὡς ιστορικός τῆς φιλοσοφίας, θέτει καὶ τὸ πρόβλημα τῆς χρονολογίας, δεδομένου ὅτι σύμφωνα με ἐγκυρες χρονολογικές πηγές, ὁ Διόδωρος δὲν ἦταν ζωντανός τὸ 296/5 π.Χ.¹⁷ ὅταν ὁ Επίκουρος ἔγραψε τὸ 28^ο βιβλίο *Περὶ φύσεως*. Σύμφωνα με τὸν Φιλόδημο δὲν ὑπάρχει χρονική αναντιστοιχία δεδομένου ὅτι στόχος τῆς πολεμικῆς τοῦ Επικούρου δὲν ἦταν αποκλειστικά καὶ μόνο ὁ Διόδωρος ἀλλὰ –κατὰ πάσα πιθανότητα– ολόκληρη ἡ σχολή τοῦ ποῦ συνέχισε νὰ ακμάζει καὶ μετὰ τὸ θάνατό τοῦ με ἀρχηγό τὸν μαθητὴ τοῦ Φίλωνα τὸν Λαρισαίο.

Ὁ ἐπικούρειος φιλόσοφος φέρνει στὴν ἐπιφάνεια καὶ ἓνα ἄλλο ζήτημα υψίστης σημασίας, ποῦ ἀποτελέσει τὴν «αιχμὴ» τοῦ «δόρατος» γιὰ τις ἐπιθέσεις ποῦ ἐδέχθη ὁ Επίκουρος καὶ οἱ μαθητές τοῦ σὲ σχέση με τὴ χρήση τοῦ «κοινού» λεξιλογίου. Παραθέτω τὸ παρακάτω ἀπόσπασμα: «ἔγωγε πολλάκις ἐνεθυμήθην τὸ ὅτι [εἰ, ἐ]μοῦ προφερόντος ἀπορήματα ἅ τις ἄμ πρὸς ἡμᾶς ἔτρεπεν, ἀποδιδώη ὃ ἐκ τῶν λέξεων συνοικει[ιοῦν] ὡς ταῦτὸ συνέβαινε μελετᾶν ἐπὶ τῆς γραφῆς, πολλο[ῖς] ἂν ἴσως δόξειε τότε μὲν ἦτοι κατὰ τὸν ἐπιβλητικὸν τρόπον ἢ περιληπτικῶς ἢ φαντασι[ῶς] ἢ δ[ι]αλόγου δὴ θεωρητικῶς ψευδῆς ὑποτετάχθαι ταῖς λέξεσ[ιν] ἐκείναις δόξα [...]¹⁸».

¹⁶ Επίκουρος, *De Natura*, [31.15] 18I, (Arrighetti)².

¹⁷ Βλ. G. Giannantoni, "La polemica antimegarica nel xxviii libro della natura", *Cr Erc*, 13, 83, σσ. 26-28.

¹⁸ Προφανῶς με τὸν ὄρο «ἐπιβλητικὸν» ὁ Επίκουρος ἐννοεῖ τὴν προσήλωση ἢ τὴ συγκέντρωση εἴτε με τὸν νοῦ εἴτε με τις αἰσθήσεις. «Περιληπτικῶς» εἶναι ἡ διαδικασία με τὴν οὗοία ἀνάγει ὁ Επίκουρος τὰ ονόματα στὴ φυσική τους καταγωγή. «Φανταστικῶς» εἶναι ἡ διαδικασία με τὴν οὗοία ἐρμηνεύονται τὰ ὄνειρα καὶ οἱ ψευδαισθήσεις με ἀναφορὰ σὲ εἰκόνες ποῦ δημιουργοῦνται ἀποκλειστικά στὴ συνείδηση ἢ φτάνουν σ' αὐτὴ με κάποια ψυχολογική λειτουργία. Ἀκολουθεῖ ἡ μετάφραση ποῦ, ὅπως προαναφέρθηκε (βλ. σημ. 12, σ. 33) προέρχεται ἀπὸ τὴν ἰταλικὴ μετάφραση τῶν παπύρων ποῦ ἔκανε ὁ Arrighetti: «Αὐτό ἐγὼ σκέφτομαι συχνά, ὅτι παρουσίασα τέτοιου εἴδους δυσκολίες νοηματικές ποῦ θα μπορούσαν νὰ στραφοῦν ἐνα-

Σ' αυτό το σημείο διαφαίνεται ο φόβος του Επίκουρου, ότι ο αντίπαλος μπορεί να χρησιμοποιήσει τα προβλήματα που παρουσιάζει η συνηθισμένη γλωσσική εκφορά στη συγγραφή της φιλοσοφίας. Οι δανεισμένες εκφράσεις από το «κοινό λεξιλόγιο» συνιστούν το υπόβαθρο των κατηγοριών εναντίον των Επικουρείων, καθώς αυτοί τις χρησιμοποιούσαν στα έργα τους, κυρίως της πρώιμης περιόδου. Σ' αυτό το σημείο ο Επίκουρος για να αντικρούσει τις κατηγορίες αναφέρει πως οι εκφράσεις «υπό αμφισβήτησιν», αναπαριστούσαν λανθασμένες απόψεις, αλλά ότι η σχολή τώρα ακολουθεί μια συγκεκριμένη πορεία, η οποία αποκλείει το λάθος. Πρέπει εδώ να ειπωθεί ότι ο Φιλόδημος επικεντρώνει την προσοχή του στην πηγή του «λάθους» αναφέροντας ότι αυτή απαντάται σε λανθασμένη λογική επεξεργασία προγενεστέρων εννοιών.

Οι παρακάτω σειρές συγκροτούν το «απόσταγμα» όλων των παραπάνω: «ἤτοι κατὰ τὸν οὐκ ἐπιβλητικὸν μὲν οὐδὲ κατὰ μίαν τῶν ἐκκειμένων ἰδεῶν ἐξ ἐ[α]υτοῦ δὲ μόνον κινητικόν, νῦν δὲ τῆς ἐρμηνείας ἐφαρμοτούσης καὶ ἐπ' ἄλλα ἄττα ἐπαγωγή τις ἐκ τῆς διαστολῆς γίνεσθαι εἰς τὰληθές. ἀλλ' ὅμως σοι μηδέποτε μὴ συ]μ[πλεκ]έτω μηδὲν τι]ς πειρώμενος ἐ]ξιροῦσθαι σοι ταύτης] τῆς ὑποψίας»¹⁹.

Σχολιάζοντας την επικούρεια θεωρία δημιουργίας και εξέλιξης της γλώσσας, ο Φιλόδημος καταλήγει στο συμπέρασμα ότι είναι αδύνατη η «αλλοίωση» των ονομάτων των κατηγοριών των αντικειμένων από τη στιγμή που αυτές έχουν τη βάση τους στις αισθήσεις· το να αλλάξει κανείς την ονοματοδοσία συνεπάγεται την ασυμβατότητα της σχέσης μεταξύ φυσικών κατηγοριών και αισθήσεων²⁰. Θεωρεί ότι η προσπάθεια του Επίκουρου για την «εδραίωση» μιας αυστηρῆς ορολογίας επιτυγχάνεται

ντίον μου [...]. Σε πολλοὺς θα φαινόταν ότι αξίζει να ειπωθεί κάτι σε σχέση με τα δεδομένα της εμπειρίας καθώς επίσης και με δεδομένα που αφορούν τη φαντασία ή για εκείνο που σχετίζεται με πράξη καθαρῆς λογικῆς». Επίκουρος, *De Natura*, [31.15] 18I (Arrighetti)².

¹⁹ Επίκουρος, *De Natura*, [31.16] 18II (Arrighetti)².

²⁰ G. Giannantoni, «La polemica antimegarica nel libro xxviii», *Cr Erc*, 13, 1983, σ. 15.

μέσα από την ικανότητα του τελευταίου να προσδώσει στη γλώσσα υλική καταγωγή, τοποθετώντάς την μέσα σε αυστηρά «νατουράλιστικά» πλαίσια. Από την άλλη αντικρούει τις κατηγορίες των αντιπάλων «περί αμφισημίας» αναφέροντας ότι είναι πλέον σε θέση να χρησιμοποιήσει ένα αλάνθαστο κριτήριο²¹ εντοπισμού του λάθους μέσα από την συνεχή αιτιολόγηση των δεδομένων της εμπειρίας. Πρόκειται για τον «επιλογισμό» μια έννοια «κλειδί», η οποία οφείλει την πλήρη εννοιολογική της «ανάπτυξης» στο Φιλόδημο, ο οποίος τελικά υποστηρίζει την άποψη ότι η πολεμική του Επίκουρου στρέφεται κυρίως ενάντια στη λανθασμένη γλωσσολογική πρακτική των Μεγαρέων και όχι τόσο ως προς τη συμβατικότητα ή μη της γλώσσας της²².

²¹ G. Giannantonì, «La polemica antimegarica nel libro xxviii», *Cr Erc*, 13, 1983, σ. 19.

²² Για περαιτέρω ανάλυση της έννοιας του επιλογισμού βλ. παρακάτω σσ. 44-50.

2. Φιλόδημος: Ανάλυση της έννοιας «Συμπεφορημένος»

Ο πάπυρος 1148 που συγκροτεί τον επίλογο του XIV βιβλίου του *Περὶ φύσεως* του Επίκουρου, αξιολογήθηκε το 1984²³ στο πλαίσιο της γενικότερης μελέτης και αποτίμησης της δουλειάς του Φιλόδημου.

Το 1987 υπό το «φως» καινούριων ερευνών και προοπτικών ανάγνωσης του κειμένου προτείνεται μια νέα ανάλυση των τελευταίων στηλών του βιβλίου (Col. XXXIX - XLIII). Αυτή η εργασία γεννήθηκε από μια διπλή ανάγκη: από τη μια πλευρά να διευρυνθεί η έρευνα του κειμένου, έχοντας ως αφετηρία μια πιο ακριβή ανάλυση των όρων που εμφανίζονται σ' αυτό με την ταυτόχρονη σύγκριση με άλλα επικούρεια κείμενα, ενώ από την άλλη να ξεκαθαριστεί -εναντίον κάθε μεροληπτικής ερμηνείας- η «φύση» του θέματος, το οποίο πραγματεύεται ο φιλόσοφος σε αυτό το σημαντικό κεφάλαιο που δεν είχε τύχει μέχρι τότε της απαραίτητης προσοχής.

«αὐτοῦ κατεστρέφθω πρὸς δὲ τοὺς οἰόμενους καταζηλοῦν, ὅταν οὐσία τις ὀνομάξη[ι], τοὺς ταύταις ταῖς φωναῖς χρωμένους, [καὶ π]άλιν, [ἔ]ταν λέξ[ε]ως ἀ[ν]αγ[κ]αίαν τινὰ δ[ιστολή]ν ποιήσεται, τοὺς σοφιστεύοντας ἀπὸ τούτων τῶ[ν] μερῶν, μικρὰ βούλομαι διαλεχθῆναι»²⁴.

Ο Φιλόδημος σχολιάζοντας το απόσπασμα του Επίκουρου θεωρεί ότι ο σωστός δρόμος για να ασκείται η φιλοσοφία είναι αυτός που δεν στοχεύει στη σύγχυση φιλοσοφικών θεωριών· ο σοφός οφείλει να «σέβεται» τη διδασκαλία που παρέχει και να μην προβαίνει σε συνδυασμούς δογμάτων, αν δεν είναι σίγουρος ότι δεν αλλοιώνεται το επιθυμητό αποτέλεσμα.

Σ' αυτό το σημείο του σχολιασμού ο Φιλόδημος εισάγει την έννοια

²³ G. Leone, «La chiusa del libro XIV della natura», *Cr Erc*, 17, 1987, σ. 49.

²⁴ Επίκουρος, *De Natura*, [29.27] 15Π (Arrighetti)².

του «συμπεφορημένου»²⁵. ως τέτοιος ορίζεται όχι αυτός που επιτυγχάνει να συνταιριάζει απόψεις άλλων φιλοσόφων με τις δικές του, χωρίς να αλλάξει η «ταυτότητά» τους, αλλά όποιος τοποθετεί θεωρίες μεταξύ τους ασυμβίβαστες, είτε προέρχονται από άλλους είτε από αυτόν τον ίδιο. Παρουσιάζεται εδώ σαφής ο υπαινιγμός για τους σοφιστές και τον τρόπο που ασκούσαν τη φιλοσοφία, όπως και για την τακτική των «σοφισμάτων» και των «παράδοξων» που συγκροτούσαν τη Μεγαρική τακτική²⁶. Μέσω αυτής της προσέγγισης ίσως ο Φιλόδημος αισθάνεται την ανάγκη να υπερασπίσει τον Επίκουρο από κατηγορίες «λογοκλοπής» που οι αντίπαλοί του τον χρέωναν²⁷. Η επίθεση στο πρόσωπο του ιδρυτή είχε ως στόχο την υιοθέτηση από τη μεριά του της δημοκρίτειας ορολογίας, για να προβεί στη συνέχεια σε λεπτούς εννοιολογικούς διαχωρισμούς χρησιμοποιώντας τον σοφιστικό τρόπο, προκειμένου να παραστήσει τον αυθεντικό διανοούμενο.

Ο Φιλόδημος δεν σταματά όμως εδώ. Ανακαλύπτει ότι οι αντίπαλοι του Επίκουρου, μαζί με την κατηγορία της «λογοκλοπής» είχαν συνδέσει και εκείνη του «εκλεκτισμού». Ο Επίκουρος παρουσιάζεται ως ένας «ρηχός» φιλόσοφος, που στην προσπάθεια εύρεσης πρωτοτυπίας, συνδυάζει αδιακρίτως τις αρχές του Δημόκριτου με άλλες διδασκαλίες. Οι νεώτεροι ερευνητές μελετώντας τις επόμενες στήλες του παπύρου, αποκαλύπτουν με τη βοήθεια του Φιλόδημου το πορτραίτο του Επίκουρου, του οποίου η εικόνα αποκτά τη σημασία που της αρμόζει. Γίνεται λόγος για έναν Επίκουρο σίγουρα «πολεμικό», δεμένο στους προκατόχους του με μια σχέση διαλεκτική, γόνιμη από επιρροές και προτάσεις έναν Επίκουρο όχι αβάσιμα φιλόνηκο, επιθετικό, αν και όχι περιφρονητικά υπερήφανο στο να διακηρύσσει την αυθεντικότητά του, όπως ήθελε η παραδοσια-

²⁵ G. Leone, «La chiusa del libro XIV della natura», *Cr Erc*, 17, σ. 54.

²⁶ Ο.π., σ. 62.

²⁷ Ο.π., σσ. 56-58.

κή εικόνα, αλλά έναν Επίκουρο για τον οποίο, ο ίδιος πολεμικός τόνος εμφανίζει το πιο απτό σημάδι αναγνώρισης της πολιτισμικής κληρονομιάς στο πλαίσιο της οποίας εντάσσεται η διδασκαλία του. «συμπεριφερομένης γὰρ ἐστ[ιν]ν οὐχ ὅς ἂν δι[ε]σπαρμένον δόγμα μεθ' ἑτέρω[ν] ἀλλοτριῶν ἑαυτοῦ δογμάτων εἰ[ς] [τ]αὐτὸ σ[υ]νάγηι, ἄλλα ὅς ἂν [μῆ] ὁμο[λογ]οῦμεν' ἀ[λλ]ήλοις τινά, [εἶ]τε παρ' α[ὐτοῦ] εἶτε [π]αρ' ἄλλ[ων] συντιθῆι»²⁸.

Το XIV βιβλίο παρουσιάζει τελικά έναν Επίκουρο που έχει ως ύψιστο καθήκον τη μελέτη της σωστής πρακτικής φιλοσοφίας. Ο Φιλόδημος αναφέρει ότι η εποικοδομητική άσκηση της φιλοσοφίας οφείλει να «ακυρώνει» την αμφισημία των ὀρων και των ονομασιῶν και να καθοδηγεί τα άτομα προς την ουσιαστικότερη κατανόηση των σημασιῶν που βρίσκονται πίσω από την ίδια λέξη: «αὐτοὺς γὰρ δίκαιον φάσκε[ιν] σολ[ο]ικίζειν ἢ συμπεφορησθαι λελυμα[σ]μένους καὶ ἀπὸ τῆς τύχης τ[ῆ]ς φύσ[ε]ως αὐτῶν ὀρθὸν ἐ[π]ιφορᾶς εἶδος²⁹. Οἱ δὲ μὴ δι[ά] τινος ὀνόματος ἢ ὀνο[μασί]ας ἀδι[α] φ[όρ]υ κοινότητα, τῶι τε λελογισμένω[ι] κ[α]λὶ τῶι τυχόντι [γ]ινομένην, τῆς διαφ[ο]ρᾶς οὐκέτι ἐπαισθαινόμενοι, παντελῶς ἡσυχίαν [ἐχ]έτωσαν»³⁰.

Ο Φιλόδημος δεν αρνείται απόλυτα την ύπαρξη γενικῶν ὀρων και πολυσήμαντων, καθῶς και την ευκαιρία να τις χρησιμοποιεῖ ο φιλόσοφος στην «άσκηση». Παρόλα αυτά, κρίνει απαραίτητο για να ξεφύγει από την αμφιλογία, σε περιπτώσεις που εἶτε μιλάει κάποιος εἶτε ακούει, να έχει ξεκάθαρη «συνείδηση» των λεπτομερειῶν. Πρόκειται για ειδικές σημασίες που εξυπηρετοῦν στη χρήση μιας λέξης υπό συνθήκες συγκεκριμέ-

²⁸ Επίκουρος, *De Natura*, [29.28] 15III, (Arrighetti)².

²⁹ «Ἐπιφορᾶς εἶδος» εἶναι ὁ σωστός τρόπος εκφορᾶς των ὀρων και των ονομασιῶν που εμπιπτουν στην «πρώτη» φυσική τους καταγωγή.

³⁰ «Εἶναι σωστό να ειπωθεῖ ὅτι σφάλλουν και συμπεριφέρονται σαν συμπεφορημένοι αυτοὶ που καταστρέφουν το φυσικό εἶδος των λέξεων, το οποίο αποτελεί ένα εἶδος ξεκάθαρου συμπεράσματος». Επίκουρος, *De Natura*, [29.31] 16II, (Arrighetti)².

νων πρακτικῶν σκέψης. Τόσο ο Επίκουρος όσο και ο Φιλόδημος φιλοδοξούσαν να εξαλείψουν την ασάφεια, τις παρανοήσεις και τις λανθασμένες γνώμες, εισάγοντας την έννοια της προσοχής στη γλωσσολογική πρακτική. Αυτό το γεγονός έχει πολύ μεγάλη σημασία για τον Επίκουρο καθώς μέσα στο έργο του *Περὶ φύσεως* προσδίδει στο λεξιλόγιό του αξία επιστημολογική· έτσι συνεπάγεται ότι δίνοντας ένα όνομα σε ένα αντικείμενο, εκφέρει και μια γνώμη. Συνεπώς μια σωστή χρήση των ονομάτων αντιστοιχεί σε μια ορθή γνώμη και αντίστροφα. Ο Φιλόδημος σημειώνει ότι ο Επίκουρος έπρεπε συχνά να διαπιστώνει τα λάθη στα οποία οι αντίπαλοί του είχαν πέσει από άγνοια, κακοπιστία, ή παρανόηση εξαιτίας χρήσεων «γενικῶν» και «ασαφῶν». Ο Φιλόδημος από τη μεριά του κατηγορήσε τους αντιπάλους ότι δεν ξέρουν να συλλέγουν τις σημασιολογικές διαφορές που υπάρχουν πέρα από κάθε «ομωνυμία» καταφεύγοντας έτσι σε λάθος γνώμες. Το παρακάτω απόσπασμα του II βιβλίου *Περὶ φύσεως* επικυρώνει την παραπάνω παρατήρηση: «Οἱ δὲ φημί, βλέ[πο]ντες [ἐ]πιτῶν εἰδώλων αὐτὸ τοῦτ[ο] ἐγχειροῦσιν κατ[ὰ] δοξά[ζειν] διὰ τὴν ὁμωνυ[μί]αν τῆ] δὴ [τῆ]ς λεπτότητος, τὴν διαφορὰν αὐτῶν οὐ προσ[θε]ωρ[ο]ῦντες...»³¹.

Ο Φιλόδημος παραδέχεται τις ασάφειες που προκαλούνται από την «κοινότητα» των ονομάτων, αλλά υπογραμμίζει ότι πρόκειται για ένα λάθος που χαρακτηρίζει την ἔλλειψη φιλοσοφικῆς ἀσκησης. Η «κοινότητα» των ονομάτων αποτελεί ένα επικίνδυνο ὄπλο, σε περίπτωση που χρησιμοποιηθεῖ με κακοπιστία, επιχειρώντας να διαστρεβλώσει το νόημα των λεγομένων και να αποπροσανατολίσει τους απαίδευτους ακροατές.

Μέσα στο ίδιο πλαίσιο κινεῖται και μια ἀπόφανση ενός ἄλλου ἐπικούρειου φιλόσοφου, του Διογένη του Οἰνοανδέα, στον οποίο διαβά-

³¹ Επίκουρος, *De Natura*, [24.29] 201, (Arrighetti)².

ζουμε: «ένταῦθα δὲ ἐκτρέπεσθαι δεῖ τοὺς σοφιστικοὺς λόγους, τοὺτους ὡς ἐπίβουλους καὶ προπηλακιστὰς καὶ ἐξ ὀνομάτων κοινότητος μεμηχανημένους ἐπὶ τῇ τῶν ταλαιπῶρων ἀνθρώπων»³². Οι Επικούρειοι λοιπόν, σε συμφωνία με τους Στωϊκούς, εμφανίζονται πλήρως συνειδητοποιημένοι για τους κινδύνους που ελλοχεύουν στη χρήση γενικών και αδιαφοροποίητων ὀρων. Οι μαρτυρίες αποδεικνύουν ότι πρόκειται για κινδύνους συνδεόμενους προς το βαθμό της άγνοιας ή της κακοπιστίας ὄσων τους χρησιμοποιοῦν. Γενικά η θέση αυτή αντανακλά την αντίδραση της δογματικής ελληνιστικής φιλοσοφίας απέναντι στην εννοιολογική ασάφεια της εριστικής διαλεκτικής.

Στο 28^ο βιβλίο που γράφτηκε πέντε χρόνια μετά το XIV, προφανώς μπροστά στην αδυναμία των προηγουμένων παρατηρήσεων σχετικά με το θέμα της πολεμικής που δέχθηκε η επικούρεια φιλοσοφία, μπορούμε να αναζητήσουμε τις μεθοδολογικές υποδείξεις για μια ορθή χρήση του λεξιλογίου και των εκφραστικών μέσων. Στη στήλη XL του 14^{ου} βιβλίου ανακαλύπτουμε τις δυο διαφορετικές μεθόδους εξάσκησης της φιλοσοφίας. Η λανθασμένη είναι αυτή που αναμιγνύει διδασκαλίες εντελώς «τυχαίες» μεταξύ τους αδιαφορώντας για την ασυμβατότητα των νοημάτων που απορρέουν, ενώ αντιθέτως σωστή μπορεί να θεωρηθεί η μέθοδος που αποσκοπεί στον συγκερασμό θεωριών που έχουν ως κατάληξη την ενίσχυση και τον εμπλουτισμό ενός φιλοσοφικού νοήματος και όχι την κατάργησή του: «τοῦ συνάψαντος τὸ σύμφωνον αὐτῶι καὶ ἀκόλουθον ἐκεῖνου δὲ ἀλλότριον, τοῦ κυκῆσαντος μετὰ τῶν οὐ οἰκείων δογμάτων τόδε τι ὀρθὸν δόγμα, κἂν πρότερος ἐπιπεσῶν αὐτῶι τύχη...»³³.

Ο Φιλόδημος στην προσπάθειά του να ενισχύσει τη θέση του Επικούρου ενάντια στις «βολές» των αντιπάλων του, επιχειρεί να αναλύσει

³² Διογένης Οἰνοανδέας, *Η Μεγάλη Επιγραφή*, Πρόλογος X. Θεοδωρίδη, μτφ. -σχόλια Γ. Αβραμίδη, Αθήνα, εκδ. Θύραθεν, 1998, απόσπ. 28Π.

³³ Επικούρος, *De Natura*, [29.28], 15ΠΙ, (Arrighetti)².

διεξοδικότερα την έννοια «συμπεφορημένος». Τέτοιος πρέπει να θεωρείται όχι όποιος έχει την ικανότητα να ενσωματώνει επιτυχώς ξένες φιλοσοφικές θεωρίες στον κορμό του δικού του μεθοδολογικού συστήματος, αλλά αυτός που επιχειρεί να συνδυάσει δόγματα τελείως ασυμβίβαστα μεταξύ τους, «καρπούς» της δικής του έρευνας ή των άλλων³⁴.

Ο Φιλόδημος αναφέρεται σε όσους, αν και αυτοαποκαλούνται Επικούρειοι και γνωρίζουν την πολιτισμική κληρονομιά της σχολής, παρόλα αυτά αναγνωρίζονται ως επιφανειακοί και ανακριβείς ερμηνευτές, σε σημείο που είτε στους δικούς τους λόγους είτε στα γραπτά τους εκφράζουν πράγματα «συμφορητά», συντοποθετώντας προσωπικές γνώμες που απορρέουν από βιαστική εξέταση των μελετούμενων προβλημάτων. Η μέθοδος του «συμπεφορημένου» συνίσταται στην παρουσία αδιάψευστης συνάφειας και αρμονίας μιας φιλοσοφικής θεωρίας με την παράλληλη όμως αναγνώριση της θετικής συμβολής που είναι δυνατόν να επέλθει από τις διδασκαλίες άλλων.

Ο Φιλόδημος «ξεκαθαρίζει» τα πράγματα λέγοντας ότι για να μπορέσουν αυτές να εισαχθούν στο σύστημα της βάσης μιας θεωρίας χωρίς να παραποιήσουν την «ταυτότητα» είναι αναγκαίο να διέπονται από συμβατότητα και ευκρίνεια. Για τον επικούρειο φιλόσοφο όποιος δεν είναι «συμπεφορημένος» δεν συνδέει θεωρίες άσχετες μεταξύ τους, ούτε συμπεριφέρεται με τρόπο ασαφή· αντιθέτως, κατά τη διαδικασία αξιολόγησης των άλλων θεωριών προσπαθεί να εστιάσει στο ορθό κριτήριο συνάφειας με σκοπό την επιδίωξη των σωστών επιλογών που είναι «κατά το σύμφωνον». «Το κατά το σύμφωνον» προσδιορίζεται ως ορθότητα του κριτηρίου συνάφειας.

Συνακόλουθα ή «εικόνα» ενός Επικούρου που προκαλεί σύγχυση,

³⁴ Γνωρίζουμε ότι ο Επίκουρος συνδυάζει δύο σύστοιχες θεωρίες, τον ατομικό υλισμό και τον εμπειριοκρατικό ηδονισμό.

που συλλέγει από παντού θεωρίες χωρίς μελέτη, που φάσκει και αντιφάσκει, πρέπει οριστικά να εγκαταλειφθεί. Το δεδομένο που προκύπτει είναι ότι μιλάμε για έναν Επίκουρο πολεμικό, που όμως δεν διάκειται αρνητικά απέναντι στην κληρονομιά των υπολοίπων φιλοσοφικών σχολών, ούτε διστάζει να υιοθετήσει ό,τι θεωρεί αυτός ωφέλιμο για την εξέλιξη του δικού του συστήματος.

Ας σημειωθεί ότι ο Φιλόδημος μέμφεται και τους σοφιστές³⁵, οι οποίοι με τις έωλες απόψεις και τις «κενές» ιδέες που προσπαθούν να περάσουν, δημιουργούν σύγχυση στα πλήθη «παγιδεύοντας» την ορθή τους κρίση, καθιστώντας τα έτσι ανίκανα να ξεχωρίσουν το σωστό από το λάθος, το χρήσιμο από το άχρηστο.

Η ικανότητα όμως του φιλοσόφου από τα Γάδαρα να διεισδύει σε βάθος στα θέματα που πραγματεύεται ανοίγοντας νέους δρόμους μελέτης πάνω στα επικύρεια δόγματα, διαφαίνεται έντονα στο θέμα της ρητορικής, δεδομένου ότι αυτός αποτελεί την εγκυρότερη πηγή ανασκευής της στάσης του Επίκουρου και των υπόλοιπων «Καθηγεμόνων» της σχολής ως προς τη λειτουργία της. Όσον αφορά τη σοφιστική ρητορική³⁶ ο Φιλόδημος απορρίπτει συλλήβδην τη χρησιμότητά της για ουσιαστικότερη γνώση, έχοντας την πεποίθηση ότι δεν έχει κάποια συγκεκριμένη χρησιμότητα· αντιθέτως αποτελεί αιτία «παθών» και «ταραχών».

Από τις πολυάριθμες μελέτες καταδεικνύεται πως ο Φιλόδημος διακηρύσσει έντονα την αντίθεσή του προς τη σοφιστική ρητορική στερώντας από αυτή τη δυνατότητα να ξεχωρίζει το αβλαβές από το επιζήμιο, τις καταφάσεις από τις αρνήσεις, την αλήθεια από το ψέμα· ωστόσο της αναγνωρίζει την ιδιότητα της τέχνης, εξαιτίας του γεγονότος ότι αυτή προμηθεύει στον σοφό τα γλωσσολογικά και στυλιστικά όργανα που εί-

³⁵ Ο Φιλόδημος εννοεί τους εκπροσώπους της αρχαίας σοφιστικής. Βλ. Φιλόδημος, *Περὶ ρητορικής*, Π255.

³⁶ *Ο.π.*, σσ. 255-256.

ναι απαραίτητα για την «κατασκευή» του «καλού λόγου». Ο διαχωρισμός λοιπόν για τον Φιλόδημο είναι ξεκάθαρος: πολιτική και ρητορεία είναι δυο τελείως διαφορετικές έννοιες, με αρνητική και θετική επιρροή αντίστοιχα³⁷.

Ο Φιλόδημος σκιαγραφεί τα όρια μιας τέτοιας "καταδίκης" σε ένα περιβάλλον ορισμένο, αυτό της φιλοσοφικής έρευνας και της μεθόδου της. Πράγματι, μέσα στο αυστηρό πλαίσιο της φιλοσοφίας, τέτοιες επιστήμες με τη δική τους υποτιθέμενη εγκυρότητα, με μια μεθοδολογία που παραποιεί την πραγματικότητα, και την «αδυναμία» τους στην παροχή σωστής γνώσης, απομακρύνουν τον ύψιστο σκοπό που έχει θέσει η φιλοσοφική έρευνα, την απόκτηση δηλαδή της προσωπικής ευδαιμονίας, η οποία επιτυγχάνεται μόνο μέσω της Φυσιολογίας και της πρακτικής Ηθικής.

³⁷ Τόσο για τον Φιλόδημο όσο και για τον ίδιο τον Επίκουρο και η πολιτική και η ρητορεία είναι δύο εντελώς διαφορετικές ικανότητες που δε συμβάλλουν στην κοινωνική πρακτική, την οποία συχνά τη διαστρέφουν. Βλ. Φιλόδημος, *Περὶ Ῥητορικῆς*, I115.

3. «Επιλογισμός»: έσχατο κριτήριο «αλήθειας - ψεύδους»

Οι έρευνες του Φιλόδημου σχετικά με τις έγκυρες επαγωγικές προτάσεις μπορούν να συνοψισθούν σε μια και μόνο διαδικασία: τη χρήση του επιλογισμού - του εμπειρικού υπολογισμού- των φαινομένων.

Στην προσπάθειά του να στηρίξει και την επαγωγή, μέσω της αναλογίας, ως μια μέθοδο που αξίζει την προσοχή μας, ο επικούρειος φιλόσοφος θέτει δύο απαραίτητες συνθήκες που οφείλει να πληροί η επιστημονική «εξαγωγή» συμπερασμάτων: α) την προσεκτική παρατήρηση και β) την απουσία κάθε απόδειξης "περί του αντιθέτου"³⁸. Μόλις εφαρμοσθούν επιτυχώς οι δυο παραπάνω όροι με τη βοήθεια του εμπειρικού συλλογισμού, τότε επιτυγχάνουμε την προσέγγιση της αλήθειας των φαινομένων.

Ο Φιλόδημος ορίζει τον «επιλογισμό» ως «υπολογισμό των εμπειρικών φαινομένων»³⁹, με την παρουσία του οποίου καταλήγουμε στη διατύπωση επιστημονικών προτάσεων, έχοντας ως βάση τον διαχωρισμό μεταξύ «ομοιοτήτων και διαφορών» που εκδηλώνουν τα φαινόμενα. Η μέθοδος αυτή, όπως δηλώνει ο ίδιος ο Φιλόδημος, δεν απαιτεί την εξέταση όλων των παραμέτρων των πραγμάτων που εμφανίζονται, αλλά βασίζεται στην επιμέρους ερμηνεία τμηματικών εκδηλώσεων των φαινομένων- οπότε μέλημα του ερευνητή είναι η εξέταση πολλών και ποικίλων εκφάνσεων του ίδιου είδους.

Ο Φιλόδημος αναγνωρίζει στον σοφό την ικανότητα να αιτιολογεί γενικά (λογισμός, συλλογισμός), την ανάγκη επεξήγησης των φαινομένων που πηγάζουν από τις αισθήσεις (επιλογισμός) και το είδος της αιτιολόγησης που τοποθετεί αυτή την κατανόηση στη βάση για αυτό που είναι «πέραν» της διανόησης.

³⁸ E. Anderson, *Ο Επίκουρος στον 21^ο αιώνα*, Αθήνα, Εκδ. Θύραθεν, 2002, σσ. 107-108.

³⁹ E. Asmis, «Inference of Similarity», στο *Epicurus's Scientific Method*, ό.π., σσ. 204-205.

Στο *Περὶ φύσεως* XXVIII συναντούμε το πληρέστερο κείμενο που απαντά στο φαινόμενο «επιλογισμός»: ο Φιλόδημος υιοθετεί την άποψη ότι η αλήθεια οποιασδήποτε άποψης πρέπει να συμπίπτει με την εμπειρική τεκμηρίωση των πραγμάτων.

«Κατὰ τὸν ἐπιβλητικὸν τρόπον ἢ περιληπτικῶς ἢ φανταστικῶ[ς]⁴⁰ ἢ δ[ι]αλόγου θεωρητικῶς ψευδῆς ὑποτετραχθαι ταῖς λέξεσ[ι]ν ἐκείναις δόξα, ἥτοι κατὰ τὸν οὐκ ἐπιβλη[η]τικὸν μὲν οὐδὲ κατὰ μίαν τῶν ἐκκειμένων ιδεῶν ἐξ ἐ[α]υτοῦ δὲ μόνον Κινητικόν, νῦν δὲ τῆς ἐρμηνείας ἐφαρμοττούσης ἐπ' ἄλλα ἄττα ἐπαγωγὴ τις ἐκ τῆς διαστολῆς γίγν[ε]σθαι εἰς τ' ἀληθές»⁴¹.

Στον Επίκουρο συναντούμε τον όρο «επιλογισμός» σε εμβρυακή μορφή⁴². Στο κείμενο του Φιλόδημου εμφανίζεται ο πλήρης ορισμός του, ως εμπειρική ανάλυση των φαινομένων. Το πρόθεμα «επί» δηλώνει την άμεση πρόκλησή του από τα φαινόμενα. Είναι αληθές ότι ο Επίκουρος πουθενά μέσα στα σωζόμενα αποσπάσματα δεν παρουσιάζει τον «επιλογισμό» ως ένα μέσο εξαγωγής συμπερασμάτων⁴³ για τα «άδηλα». Η ερμηνεία αυτή έρχεται σε πλήρη αντίθεση με την θεωρία των εμπειριστών· αν και οι Επικούρειοι χρησιμοποίησαν τον «επιλογισμό» ως φιλοσοφικό «εργαλείο» για την εξαγωγή συμπερασμάτων, υποστήριζαν, σε αντίθεση με τους εμπειριστές, ότι πρόκειται για ένα μέσο που «αποκαλύπτει» το «αφανές» της φύσης.⁴⁴ Ο Φιλόδημος, ως συνεπής Επικούρειος, σημειώνει ότι το «τέλος» για τον άνθρωπο είναι η ευδαιμονία και η ηρεμία ή αταραξία της ψυχής· κανείς δεν καταφέρνει να γίνει πραγματικά ευτυχισμέ-

⁴⁰ Βλ. παραπάνω σημ. 18-19, σ. 33-34.

⁴¹ «Τα πράγματα που σχετίζονται με τα δεδομένα της εμπειρίας καθώς και μ' εκείνα που σχετίζονται με ενέργειες καθαρής λογικής, έρχονται σε αντίθεση με τις κενές δόξες, οι οποίες πηγάζουν από μία ανεξάρτητη κίνηση του νου». Επίκουρος, *De Natura*, [31.16] 18II (Arrighetti)².

⁴² Ο όρος «επιλογισμός» σε εμβρυακή μορφή συναντάται στον Επίκουρο, XVIII, *Περὶ φύσεως*.

⁴³ E. Anderson, *Ο Επίκουρος στο 21^ο αιώνα*, σ. 107.

⁴⁴ E. Asmis, «Inference of Similarity», στο *Epicurus's Scientific Method*, σ. 205. Πρόκειται για εντελώς διαφορετική ιδεολογική αντίληψη για τη σχέση φυσικής και ηθικής.

νος αν ουσιαστικά δεν έχει απομακρύνει εκείνα τα σκοτεινά στοιχεία που επιφέρουν σύγχυση και θολώνουν τη σκέψη· αυτό επιτυγχάνεται ακόμη μια φορά με τον επιλογισμό του «τέλους» που σημαίνει τη γνώση της φύσης και της ευχαρίστησης, ως απουσία της ταραχής⁴⁵. Ο Φιλόδημος τοποθετεί τη χρήση του «επιλογισμού» και στην ηθική ακολουθώντας στο σημείο αυτό τον ίδιο τον Επίκουρο, ο οποίος στην επιστολή του «Πρὸς Μενοικέα»⁴⁶ παρατηρεί ότι ενώ όλες οι ηδονές κατά βάση είναι καλές, εντούτοις ορισμένες πρέπει να αποφεύγονται εξαιτίας των δυσάρεστων συνεπειών τους· από την άλλη, οι λύπες είναι από τη φύση τους δυσάρεστες· υπάρχουν όμως ορισμένες που επιδιώκονται εξαιτίας ευχάριστων συνεπειών. Η σωστή επιλογή σε κάθε περίπτωση αποτελεί ένα εμπειρικό ζήτημα. Ο επιλογισμός λοιπόν λειτουργεί και στη βάση των ηθικολογικών παρατηρήσεων.

Ο Φιλόδημος σε ένα απόσπασμα παπύρου συμφωνεί με τον θεμελιωτή της Σχολής ότι συγκεκριμένες έννοιες – κλειδιά, προερχόμενες από μια "μη-αντιληπτή" διαδικασία, αναγκάστηκαν να μεταβληθούν, όταν η ακαταλληλότητά τους έγινε ορατή μέσω μιας ενέργειας εμπειρικής αιτιολόγησης: «οὐκ ἔξεστι ποιῆσαι πολλῶν, καὶ παντοίω[ν] ὀνομάτων μεταθέσει[ς]· ὀλίγα γὰρ ἔξ[εστιν τῶν [σὺν] ταῖς αἰσθήσεσιν πρότερον [οὔ]-τως δ[ι]ο[ρί]ζοντες κατὰ τὸν οὐ φαντασι[κὸ]ν το[όπομ] μετεθέμεθα συνιδόντες οὐ [τοια]ῦτα ἔκ τινος ἐπιλο[ογ]ισμ[ο]ῦ»⁴⁷.

Ο Φιλόδημος θεωρεί τον «επιλογισμό» ως αρκετά ισχυρό «όπλο» έρευνας στο πεδίο της επιστημολογίας⁴⁸. Η παρουσία του συνδέεται άρρηκτα με την αναλογία, όπως και με την έλλειψη αντίθετης μαρτυρίας⁴⁹.

⁴⁵ D. Sedley, «Epicurus on nature, libr. XXVIII», *Ct Etc*, 3, σ. 29.

⁴⁶ Διογένης Λαέρτιος, X, §§128-130.

⁴⁷ Επίκουρος, *De Natura*, [31.5] 12IV (Arrighetti)².

⁴⁸ Χρήση του όρου «επιλογισμός» έκανε κατά τον Γαληνό και ο Χρυσίππος, ο οποίος τον όριζε ως «ὁ κοινὸς καὶ συμφωνούμενος παρὰ πάντων λόγος» (*Περὶ τῶν Ἱπποκράτους προγνωστικῶν*, I v. XVIII B, σ. 26).

⁴⁹ A. A. Long, *Ελληνιστική φιλοσοφία: Στωϊκοί, Επικούρειοι, Σκεπτικοί*, σ. 56.

Ο «επιλογισμός» είναι η «κατ' εξοχήν» εμπειρική μέθοδος που εξετάζει τις παραμέτρους των φαινομένων προσπαθώντας α) να προβεί σε σύγκριση «σημείο προς σημείο» ανακαλύπτοντας κοινά γνωρίσματα, β) μέσω της αναλογίας, να εξάγει συμπεράσματα για τα μη φανερά. Ο Φιλόδημος αναφέρει ότι στο επιχείρημα της «ανθρώπινης θνητότητας», οι άνθρωποι που δεν βρίσκονται μέσα στο οπτικό μας αντιληπτικό πεδίο είναι όμοιοι μ' αυτούς που παρατηρούμε, όχι όμως σε όλες τις απόψεις αλλά όσον αφορά το ζήτημα της «θνητότητας». Επιπλέον, οι «παρατηρούμενοι» άνθρωποι είναι θνητοί καθώς ανήκουν στην κατηγορία των μη «αθανάτων». Πράγματι ο Φιλόδημος ισχυρίζεται ότι οι δυο παραπάνω αλήθειες πηγάζουν από τη χρήση του «επιλογισμού». Ο τελευταίος ανάγεται στη γενικότερη έννοια της «επιστημονικής ακρίβειας»⁵⁰ που συνδέει την επικούρεια παράδοση με την προγενέστερη φιλοσοφία. Ο Φιλόδημος δίδαχθηκε τις βασικές επιστημολογικές του αρχές από τον δάσκαλό του Ζήνωνα Σιδώνιο, ο οποίος υπήρξε ο πρώτος Επικούρειος που ασχολήθηκε συστηματικά με γνωσιολογικά θέματα⁵¹. Από αυτόν ο φιλόσοφος από τα Γάδαρα υιοθέτησε τον τρόπο μεθοδολογίας και τα διαδοχικά επιστημολογικά βήματα που συνδέονται άρρηκτα με τη διαδικασία της «ακολουθίας». Επιστρέφοντας στο παράδειγμα της ανθρώπινης θνητότητας ο Φιλόδημος παραθέτει δυο στάδια προϋποθετικά και δυο συμβεβηκότα συνεπόμενα, τα οποία συσχετίζονται: (1) Με βάση την "αναγκαιότητα". Οι άνθρωποι, εξ ορισμού πεθαίνουν καθώς είναι υλικά όντα, είναι «δεκτικοί» στις αρρώστιες και μεγαλώνουν. Από αυτό συνεπάγεται (2) ότι, καθώς αυτός είναι "σώμα", έχει όγκο και είναι "εκτατό", διέπεται από το

⁵⁰ A. Angeli, «L' esattezza scientifica in Epicuro e Filodemo», *Cr Erc*, 154, 1985, σ. 63.

⁵¹ A. Angeli - M. Colazzo, «Frammenti di Zenone Sidonio», *Cr Erc*, 9, 1979, σ. 54. Ο Ζήνων ο Σιδώνιος είναι γνωστός και από τη διαμάχη του με τον μέσο Στωικό Ποσειδώνιο σε θέματα γεωμετρικής αποδεικτικής. Βλ. Ελένη Καραμπατζάκη-Περδίκη, *Ο Ποσειδώνιος και η Αρχαία Στοά, Συμβολή στη μελέτη της στωικής φιλοσοφίας*, σ. 182.

«λόγο», είναι μια έλλογη οντότητα⁵².

Οι δυο παραπάνω συνιστώσες έχουν ως «συμβεβηκότα»: (α) Αφού η ανθρώπινη οντότητα αποτελείται από «υλικές διαστάσεις» ή δομικά στοιχεία πεθαίνει, δεδομένου ότι δεν παραμένουν αναλλοίωτες στο πέρασμα του χρόνου. (β) αυτό το «παρεπόμενο» δημιουργείται αυτόματα από το παραπάνω. Σε συνάρτηση με τις αρχές της επικούρειας φυσικής φιλοσοφίας ο άνθρωπος αποτελεί ένωση των υλικών αρχών του σύμπαντος που είναι τα "άτομα" και το "κενό". Αποσύνθεση του σώματος υποδηλώνει την καταστροφή «ομάδων» ατόμων και την επιστροφή στην αρχική τους κατάσταση. Σ' όλες τις παραπάνω -τέσσερις- περιπτώσεις οι αναλογίες αλληλοσυμπληρώνονται νοηματικά με βάση την εσωτερική αντιστοιχία που απορρέει από την «αναγκαιότητα» της υλικής, ατομικής υπόστασης του ανθρώπου.

Αυτή η τελευταία αξιολογείται εμπειρικά μέσω του «επιλογισμού» και αποδεικνύεται με βάση τη μέθοδο της αναλογίας. Ο Φιλόδημος αποδεικνύει έτσι ότι η σωστή βάση για αναλογικό συμπέρασμα είναι η κατανόηση των φαινομένων με τα μέσα του «επιλογισμού». Στην προσπάθειά του να υπερασπίσει τη μέθοδο της αναλογίας κατά της στωϊκής ένστασης⁵³, ότι η επιστήμη χρειάζεται συμπεράσματα «παραγωγικώς» έγκυρα για να εξελιχθεί, απαντά ότι οι φανερές εκδηλώσεις της φύσης μπορούν να μας εγγυηθούν για τα «άδηλα», αρκεί βέβαια να πραγματοποιηθεί ο κατάλληλος εμπειρικός έλεγχος αξιολόγησης των στοιχείων. Τονίζει πως η επιστήμη για να προχωρήσει απαιτεί και την υιοθέτηση αξιωμάτων και προτάσεων, που ερείζονται σε αισθητηριακά και εμπειρικά θεμελιωμένες προτάσεις. Η πολλαπλότητα των ομοιοτήτων που «απαντώνται» στην εμπειρία μας, μας δείχνουν ποιες από αυτές είναι «παγκόσμιες», ποιες α-

⁵² E. Asmis, «Inference of Similarity», στο *Epicurus's Scientific Method*, σ. 206.

⁵³ D. Sedley, «Epicurus on nature» lib. XXVIII», *Ct Erc*, 3, σσ. 30-31.

ντιτίθενται στο «τυχαίο», αποτελώντας έτσι το στέρεο έδαφος γι' αυτό που εκτείνεται πέρα από την εμπειρία μας. Είναι ξεκάθαρο ότι ο «επιλογισμός» εξυπηρετεί στον εντοπισμό των «κοινών» χαρακτηριστικών, τα οποία κατηγοριοποιούν τα όντα, και στον "εξοβελισμό" του τυχαίου.

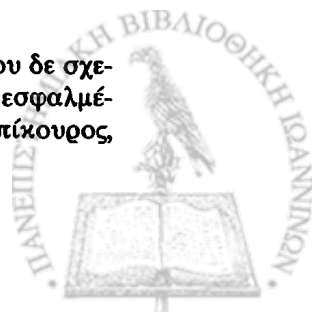
Για τον Φιλόδημο η «χρησιμότητα» του «επιλογισμού», που έχει τόσο θεωρητικό όσο και πρακτικό χαρακτήρα, έγκειται στη βαθύτερη κατανόηση της φυσιολογίας και στην επιθυμία του ανθρώπου να «θωρακιστεί» απέναντι στο φόβο και στην αγωνία της καθημερινότητας με τον εμπειρικό "έλεγχο" απομακρύνει τα «επιβλαβή» στοιχεία, επικυρώνοντας τις κατάλληλες επιλογές. Μ' αυτόν τον τρόπο ελαχιστοποιούνται "οι παγίδες" της λανθασμένης συμπερασματικής λογικής.

«Εἰσὶν τῶν δοξῶν -λέγω δὲ τῶν οὐκ ἐπιβλητικῶν ἀλλ' ἐκ τοῦ θεωρητικοῦ μέρους οὔσαι- αὗται δὲ ἀλώσσονται, ἅμ [ψευδεῖς ὡσι καὶ ἡ [ἀλόγως ἢ ἐκ συλλ[ογισμοῦ ἔχωσ[ι] τὸ διημαρτημένον, ἐν τῶι ἢ ἄλλο τι κατὰ ταύτας λέγεσθαι τῶν θεωρητικῶν ὃ οὐκ ἀληθὲς ἐστίν, ἢ ἦι <ἄν> ἄμπῶρ[ρω]θεμποθεν εἰς πράξεως συναφὴν βαδίζωσιν εἰσάγωγισιν εἰς τὴν [ἀ]νεπιτήδιον πράξιν. ἂν δε μηδὲν τούτων, εὐσυνθεώρητον ἔσται ὡς οὐκ [ε]ἰ σι ψ[ε]υδεῖς. διὸ καὶ ῥαδίως ἅπαντες κα[τα]γελῶ[ι]ν...»⁵⁴.

Στο αποσπασματικό αυτό κείμενο του Επίκουρου, ο Φιλόδημος διακρίνει τις απόψεις (δόξεις) σε δυο κατηγορίες:

- α) Σ' εκείνες που περικλείουν όλες τις γνώμες οι οποίες έχουν άμεση αναφορά στην ανθρώπινη πράξη και
- β) Σ' εκείνη που περικλείει τις απόψεις σε σχέση με τα «άδηλα». Επικαλείται δηλαδή τη χρήση του επιλογισμού για την κρίση της ορθότητας των απόψεων, η λειτουργία του οποίου παρουσιάζεται μέσα από τις

⁵⁴ «Όσον αφορά τις δόξεις που δε σχετίζονται με τις πράξεις -αναφέρομαι σ' εκείνες που δε σχετίζονται με την εμπειρία αλλά με την απλή θεώρηση των πραγμάτων- είναι εξίσου εσφαλμένες. Η εμπειρική θεώρηση αντιμετωπίζει αμέσως το λάθος που υπάρχει σ' αυτές». Επίκουρος, *De Natura*, [31.17] 18ΠΙ, (Arrighetti)².

παρατηρήσεις του Φιλόδημου. Αν μια γνώμη ανήκει στην πρώτη κατηγορία, είμαστε ικανοί να την επαληθεύσουμε ή να την απορρίψουμε παρατηρώντας την υπεροχή ή την μειονεξία των ενεργειών που είναι βασισμένες πάνω της. Αν εντάσσεται στην κατηγορία (β) η «αλήθεια» πιστοποιείται «έμμεσα».

Σε αντίθετη περίπτωση η διακρίβωση «λάθους» γίνεται περισσότερο εμφανής όταν (α) οδηγεί στον ισχυρισμό μιας μη-θεωρητικής άποψης ή (β) όταν οδηγεί στον εντοπισμό μιας ενέργειας μειονεκτικής. Ωστόσο, αν με τη συνδρομή του «επιλογισμού», καταλήξουμε ότι οι δυο τελευταίες θέσεις δεν ισχύουν, συμπεραίνεται ότι η άποψη που ισχυριζόμαστε είναι σωστή. Η κατηγοριοποίηση των ομάδων-κριτηρίων για την εύρεση της αλήθειας έχει ως «εφαλτήριο» τη συστηματική αξιοποίηση του «επιλογισμού» προκειμένου ναδειχθεί η αντικειμενική αξία της αλήθειας.

Συνοψίζοντας μπορούμε να ισχυρισθούμε ότι για τον Φιλόδημο - στον οποίο οφείλουμε την ολοκληρωμένη εννοιολογική ανάπτυξη του όρου- ο «επιλογισμός» ορίζεται ως η «έσχατη» δοκιμασία της αλήθειας και της πλάνης.

4. Η έννοια της "καθ' όμοιότητος μετάβασις"

Οι αρχές της Επικούρειας Κανονικής θέτουν με τόλμη τους ακρογωνιαίους λίθους του εμπειρικού συλλογισμού –μιας φυσικής ικανότητας του ανθρώπινου νου, που έχει αφετηρία τις θεμελιώδεις δεξιότητες της αναγνώρισης και του συσχετισμού. Σε περιπτώσεις όπου έχουμε να ασχοληθούμε με μη παρατηρήσιμα φαινόμενα, είναι προφανές ότι η μέθοδος της άμεσης παρατήρησης δεν είναι επαρκής. Η ικανότητα που διαθέτουμε να αντιλαμβανόμαστε πράγματα που βρίσκονται έξω από την εμπειρία, έχει τις ρίζες της στην επαγωγική μέθοδο εξαγωγής συμπερασμάτων, την περίφημη "αναλογία"⁵⁵.

Ο Φιλόδημος είναι ο «εισηγητής» του συγκεκριμένου όρου, που για πρώτη φορά απαντάται στην πραγματεία του *Περὶ φαινομένων καὶ σημείων*. Πρόκειται στην ουσία για ένα «συνονθύλευμα» απαντήσεων ενάντια στις ενστάσεις που διατύπωναν κυρίως οι Στωϊκοί για την εγκυρότητα του "αναλογικού" συμπερασμού⁵⁶. Το έργο του Φιλόδημου επιχειρεί να ανασκευάσει την περίφημη μέθοδο της «αντιμαρτύρησης»⁵⁷, την οποία χρησιμοποιούσαν οι Στωϊκοί στη βάση του παραγωγικού συλλογισμού, υιοθετώντας την άποψη ότι μόνο αυτή οδηγεί σε έγκυρα επιστημονικά συμπεράσματα⁵⁸. Η αμφισβήτηση αντιμάχεται τη «μη» αμφισβήτηση, εφόσον πρόκειται για αναίρεση του προφανούς από κάτι μη προφανές που θεωρείται ως δεδομένο.

Οι Στωϊκοί προκειμένου να ενισχύσουν την άποψή τους έφεραν ως παράδειγμα την ύπαρξη του «κενού» και της «κίνησης». Θεωρούν ότι

⁵⁵ E. Anderson, *Ο Επίκουρος στον 21^ο αιώνα*, σ. 107.

⁵⁶ A. A. Long, *Ελληνιστική φιλοσοφία: Στωϊκοί, Επικούρειοι, Σκεπτικοί*, σ. 58.

⁵⁷ «Αντιμαρτύρησις» είναι η μέθοδος κατά την οποία το μη προφανές έρχεται σε αντίθεση με το προφανές.

⁵⁸ Βλ. A. A. Long, *ό.π.*, σ. 59.

το κενό δεν υπάρχει εντός του κόσμου αλλά εκτός αυτού⁵⁹, διατυπώνοντας έτσι κρίση πάνω σε κάτι μη προφανές, καθώς δεν μπορούμε να στοιχειοθετήσουμε τα γνωρίσματά του με βάση την εμπειρία. Από τη στιγμή όμως που ο Στωϊκός αρνείται το κενό εντός του κόσμου, τότε μόνο θα πρέπει να απορρίψει και την ύπαρξη της κίνησης⁶⁰, η οποία είναι και το προφανές· γιατί εφ' όσον δεν υπάρχει κίνηση, ούτε και το κενό υφίσταται⁶¹.

Ο Φιλόδημος επιχειρεί να αποδείξει ότι όλες οι επιστημονικές αλήθειες είναι παράγωγα της επαγωγικής λογικής⁶², και ότι αυτή αποτελεί το «λογικό κρίκο» μεταξύ αυτού που παρατηρείται, και του «άδηλου». Ο Φιλόδημος δεν απορρίπτει «διαρρήδην» τη μέθοδο της «ανασκευής», αλλά επιχειρεί να πείσει ότι δεν είναι η μόνη που αποτελεί απόδειξη γι' αυτό που είναι "αφανές". Υπάρχει και μια άλλη δυνατότητα εξαγωγής συμπερασμάτων, η οποία υπογραμμίζει τη μέθοδο της «ανασκευής», και μάλιστα την επικυρώνει· πρόκειται για τη «μετάβαση κατά το όμοιο». Το παρακάτω απόσπασμα επιχειρεί να δώσει τις βασικές παραμέτρους πάνω στις οποίες στηρίζεται η εγκυρότητα της μεθόδου: «τιθέμενον γὰρ τοῦτο τε ἀληθεύεσθαι, τὸ εἰ τὸ πρῶτον, τὸ δεῦτερον, δταν ἀληθὲς ἦι τὸ εἰ μὴ [τὸ δ]εῦτερον, [οὐ]δὲ τὸ πρῶτον, οὐ [κα]τὰ τοῦτο συνάγεται τὸ μόνον εἶναι τὸν κατὰ τὴν ἀνασκευὴν τρόπον ἀναγκαστικόν. Τὸ γὰρ εἰ μὴ τὸ δεῦτερον οὐδὲ τὸ πρῶτον ἀλ[η]θὲς [γ]ίνεται ποτὲ μὲν παρόσον τοῦ δευτέρου καθ' ὑπόθεσιν ἀνασκευασθέντος [...]⁶³ Καθάπερ [ἔ]χει καὶ ἐπὶ τοῦ

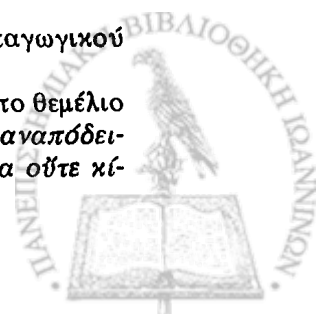
⁵⁹ Κατὰ τοὺς Στωϊκοὺς ὁ συνδυασμὸς ἀπειροῦ κενοῦ καὶ πεπερασμένου κόσμου ἀποκαλεῖται «πᾶν», ἐνῶ ὁ κόσμος χωρὶς τὸ περιβάλλον κενόν «δλον» (SVF II 522-524), βλ. ἐπ. SVF II 503, 534-46, 619.

⁶⁰ Οἱ Στωϊκοὶ δέχονται τὴν κίνηση ὡς ἐγγενές στοιχεῖο τοῦ σύμπαντος. Ὁ ἴδιος ὁ λόγος ὁ φυσικός, δηλαδή τὸ «ποιεῖν» εἶναι αυτοκίνητος.

⁶¹ Σέξτος Εμπειρικός, *Πρὸς λογικοὺς*, (παράθεμα Επικ), 7 211-216.

⁶² Οἱ Επικούρειοι συμφωνοῦν με τοὺς Στωϊκοὺς ὡς πρὸς τὴν προτεραιότητα τοῦ επαγωγικοῦ συλλογισμοῦ.

⁶³ Οἱ Στωϊκοὶ χρησιμοποιοῦν συλλογισμοὺς υποθετικοῦ τύπου, οἱ ὁποῖοι ἀποτελοῦν τὸ θεμέλιο τῆς στωϊκῆς συλλογιστικῆς σκέψης. Χαρακτηριστικὸ παράδειγμα τοῦ δευτέρου ἀναπόδεικτου υποθετικοῦ συλλογισμοῦ: «εἰ κενὸν ἐστὶ κίνησις ἐστὶ, κενὸν οὐκ ἐστίν, ἄρα οὔτε κί-

εί ἔστι κενόν ἀναιρεθέντος γὰ[ρ] καθ' ὑπόθεσιν τοῦ κενού, παρὰ ψιλὴν τὴν ἀναίρεσιν [αὐ]τοῦ καὶ ἡ κίνησις ἀναιρεθῆ [σεθ']⁶⁴». Ο Φιλόδημος⁶⁵ χρησιμοποιεῖ υποθέσεις για να υπερασπιστεῖ την επαγωγή χρησιμοποιώντας μια σειρά από «σύντομες» προτάσεις προκειμένου να αποδείξει την «αναλογία». Θεωρεῖ βέβαιο ὅτι ο υποθετικός συλλογισμός εἶναι αληθής, ὄχι μόνο κάθε φορά που η «κατάργηση» του συμπεράσματος συνοδεύεται αυτόματα και ἀπὸ την ἀπόρριψη του προκειμένου, ἀλλὰ και σε περιπτώσεις που το «προηγούμενο» εἶναι αληθές και το «επόμενο» ὄχι· στην πρώτη περίπτωση ἔχουν την «ανασκευή», στη δεύτερη την «αναλογία». «Οἷον ε[ἰ] Πλάτων [ἄνθρωπος] καὶ Σωκ[ράτ]ης ἔστιν ἄνθρωπος τοῦτο γὰρ ἀληθοῦς ὄντος [ἀλη]θὲς γίνεται καὶ τὸ εἰ Σωκράτης οὐκ ἔστιν ἄνθρωπος, οὐδὲ Πλάτων ἔστιν ἄνθρωπος, οὐδὲ Π[λάτ]ων ἔστι ἄνθρωπος, οὐχὶ [τ]ῶι τ[ῆ]ι Σωκράτους ἀναιρέτων, ἀλλὰ τῶι μὴ δυνατὸν εἶναι Σωκρά[τ]ην εἶναι] οὐκ ἄνθρωπον, τ[ὸν] δὲ Π[λάτ]ωνα ἄνθρωπον, [ὅ] δὴ τοῦ κ[αθ'] ὁμοιότητα ἔχεται τρόπον»⁶⁶.

Ενώ ο Σκεπτικός Σέξτος ἐξηγεῖ την «αντιμαρτύρηση» με βάση το παράδειγμα του "κενού", ο Φιλόδημος ἀναφέρει το παράδειγμα του «Πλάτωνα» και του «Σωκράτη». Σ' αὐτή την περίπτωση, η ἀντίθετη ἀποψη εἶναι αληθής, ὄχι γιατί η «ανασκευή» του Πλάτωνα ως ἀνθρώπου συνεπάγεται και την «ἀπόρριψη» του Σωκράτη ἀλλὰ εἶναι ἀδύνατον, με βάση την μέθοδο της «αναλογίας», ο Σωκράτης να μὴ εἶναι ἄνθρωπος και ο Πλάτων να εἶναι. Ο Φιλόδημος ἀντιτίθεται στην κριτικὴ των Σκεπτικῶν, οἱ οἱποῖοι γνωρίζουν ως μόνη ἐγκυρὴ μέθοδο αὐτὴ της «ανασκευῆς», ἀπορρίπτοντας την «αναλογία» ως μια «πλαστή» ἐπιστημονικὴ μέθο-

ησις» (εἰ τὸ πρῶτον, τὸ δεύτερον οὐχὶ δὲ τὸ πρῶτον οὐκ ἄρα τὸ δεύτερον). Βλ. Ελένη Καραμπατζάκη-Περδίκη, *Ὁ Ποσειδώνιος και η Αρχαία Στοά, Συμβολὴ στη μελέτη της στωικῆς φιλοσοφίας*, σσ. 177-178.

⁶⁴ E. Asmis, «Inference of Similarity», στο *Epicurus's Scientific Method*, σ. 199.

⁶⁵ Ph. και E.A De Lacy, «Philodemus: Inference of Similarity», *Journal of Philosophy*, 39, 1942, σ. 52.

⁶⁶ *Ο.π.*, σ. 53.

δο που επιχειρεί να ενισχύσει μια «μη» έγκυρη εξαγωγή συμπερασμού⁶⁷.

Ο Φιλόδημος υποδεικνύει με μια μάλλον συγκεκριμένη πρόταση τη λειτουργία της «ανασκευής», η οποία αποτελεί το «φυσικό όριο» μεταξύ της προφανούς οντότητας και των «άδηλων» συστατικών - στοιχείων που την αποτελούν ή την παράγουν με κάποιο τρόπο. Αντιστοίχως η «αναλογία» ενισχύεται από τη μη «αμφισβήτηση»⁶⁸. αυτή συνίσταται στην συμφωνία ανάμεσα στο μη προφανές που ήταν πιστευτό και στο προφανές το «κενό» για τους Επικούρειους υπάρχει, πράγμα που είναι «άδηλο». Ωστόσο η υπόστασή του πιστοποιείται από το γεγονός της κίνησης, γιατί αν δεν υπήρχε το κενό δεν θα έπρεπε να υφίσταται ούτε και η κίνηση στην περίπτωση αυτή· το "μη προφανές" δεν ακυρώνεται από το "προφανές", αντίθετα επιβεβαιώνεται ή στοιχειοθετείται η ύπαρξή του.

Ο Φιλόδημος εξάλλου δικαιολογεί τη μέθοδο της «ομοιότητας» δείχνοντας μέσα από τη συγκεκριμένη διαδικασία, την προσέγγιση των έγκυρων συμπερασμάτων. Ένα από τα αγαπημένα του παραδείγματα⁶⁹ είναι η "ομοιότητα" όλων των ανθρώπων ως προς το εμπειρικά διαπιστωμένο αναπόφευκτο τέλος της ύπαρξης που η εμπειρία μας καθιστά ικανούς στο να γνωρίζουμε τη "θνητότητά" τους⁷⁰. Ο Φιλόδημος τονίζει ότι η μέθοδος της αναλογίας δεν προϋποθέτει ότι όλοι οι άνθρωποι είναι θνητοί· το γεγονός ότι από την εμπειρία μας "εκλείπει" η γνώση μιας «αθάνατης» ατομικής υλικής οντότητας μας κάνει να καταλήγουμε στο παρα-

⁶⁷ Πρόκειται για μια ειδική περίπτωση της αναλογίας, η «καθ' ομοιότητα μετάβασις».

⁶⁸ Σέξτος Εμπειρικός, *Πρὸς λογικούς*, 7, σσ. 211-216.

⁶⁹ Α. Α. Long, *Ελληνιστική φιλοσοφία: Στωϊκοί, Επικούρειοι, Σκεπτικοί*, σ. 58.

⁷⁰ Οι Στωϊκοί από την άλλη πίστευαν ότι μπορούμε από τα φανερά να αναχθούμε στα άδηλα φαινόμενα μέσω της θεωρίας των τεσσάρων (4) αιτίων. Βλ. σχετικά χωρία SVF II 945 και 336-356: «... αἴτια δ' ὑπέθεντο τέσσαρα, προκαταρκτικὸν τὸ χωριστὸν ἀπὸ τοῦ ἀποτελέσματος καὶ τοῦτο, ὃ πεποίηκε, παραμένει συμπλεκτικὸν ὅπερ τὸ ἔργον μὴ ἀπολείπει καὶ οὐ παρόντος τὸ ἀποτέλεσμα πάρεστι καὶ πεπαυμένον παραλλάττεται καὶ ἀύξομένου εἰς ἐπίδοσιν πρόεστι καὶ μειουμένου ἐλαττοῦται· αὐτοτελὲς τὸ αὐτὸ μόνον ἀποτελοῦν καὶ συναίτιον, ὃ μὲν τὴν ἴσην δύναμιν συμβάλλεται πρὸς τὸ ἀποτέλεσμα». Βλ. Ελένη Καραμπατζάκη-Περδίκη, *Ὁ Ποσειδώνιος καὶ ἡ Αρχαία Στοά, Συμβολή στη μελέτη της στωϊκῆς φιλοσοφίας*, σ. 107.

πάνω συμπέρασμα.

Σύμφωνα με τη διδασκαλία του Φιλόδημου, οι παρακάτω προτάσεις συνιστούν μια πετυχημένη αναλογία⁷¹:

1. Ένα υποκείμενο που είναι μη προφανές και δεν υπόκειται στους κανόνες της παρατήρησης.
2. Μια ιδιότητα που υπάρχει στο υποκείμενο.
3. Ένα ανάλογο, δηλαδή μια ορατή οντότητα που να εμπεριέχει το συγκεκριμένο γνώρισμα.
4. Ένα σημείο που αποτελεί τον «καρπό» της ιδιότητας.
5. Μια υποτιθέμενη εξαίρεση, η οποία επικυρώνει την ιδιαιτερότητα του σημείου, σε περίπτωση που δεν υφίσταται.

Η αναλογική μέθοδος του Φιλόδημου δέχθηκε ισχυρές επιθέσεις, κυρίως από Σκεπτικούς. Οι αντίπαλοί του θεώρησαν ότι με βάση την "ομοιότητα" και την "αναλογία" δεν υπάρχει τίποτα που να μας εμποδίζει στο να εξάγουμε συμπεράσματα στη βάση μιας "μη σχετικής" μετάβασης από το ορατό στο αόρατο. Οι "ομοιότητες" της επικούρειας αναλογίας αφορούν πράγματα που είναι «απαράλλακτα» μεταξύ τους και διαφέρουν μόνο ως προς τον αριθμό, είτε πράγματα για τα οποία είναι δύσκολο να γίνει κάποια σύγκριση. Στην πρώτη περίπτωση δεν γίνεται να υπάρχει «αναλογία» από τη στιγμή που το μη εμφανές φαινόμενο είναι προφανές, όπως ακριβώς και το φαινόμενο που εκδηλώνεται. Στη δεύτερη περίπτωση η εξαγωγή συμπεράσματος είναι ανώφελη καθώς δεν υπάρχει το διακριτό εκείνο γνώρισμα πάνω στο οποίο θα στηριχθεί η «αναλογία»⁷². Ο Φιλόδημος απαντά σ' αυτή την ένσταση λέγοντας ότι σε πολλές περιπτώσεις οι όμοιες οντότητες είναι "όντως" "απαράλλακτες" αλλά όχι όμως και εξίσου προφανείς. Υπάρχουν φορές που οι "ομοιότητες"

⁷¹ Βλ. E. Anderson, *Ο Επίκουρος στον 21^ο αιώνα*, σ. 108.

⁷² E. Asmis, «Inference of Similarity», στο *Epicurus's Scientific Method*, σ. 207.

είναι προφανείς όσον αφορά κάποια περίπτωση και "άδηλες" σε κάποιες άλλες.

Για το δεύτερο σκέλος της ένστασης -για τα πράγματα που διαφοροποιούνται μεταξύ τους κατά κάποια άποψη-, ο Φιλόδημος υιοθετεί τη μέθοδο της «ιεραρχίας». Ξεκινάει σταδιακά τη σύγκριση των πραγμάτων προκειμένου να εξασφαλίσει την πιθανότερη ομοιότητα

Στο σημείο αυτό αξίζει να αναφερθεί ότι η ομάδα Gigante δεν παραλείπει να εστιάσει την προσοχή στις δυσκολίες κατανόησης, την απουσία παραδειγμάτων και τη «μερική» ασάφεια στο "μοντέλο" του Φιλόδημου. Παρ' όλα αυτά είναι λογικό να υποθέσουμε ότι η επαγωγική πρόοδος εκκινώντας από την εξαγωγή συμπερασμάτων με μικρό βαθμό δυσκολίας και προχωρώντας προς την «κορυφή» της «αναλογικής»⁷³ ιεραρχίας αποκαλύπτει την ικανότητα του φιλοσόφου να εντοπίζει με ακρίβεια όλες τις συνισταμένες που οδηγούν στη δημιουργία συμπερασμάτων μέσα από την διαδικασία της εμπειρικής μελέτης των φαινομένων (επιλογισμός).

Προκειμένου να αποδείξει την «υπαγωγή» της μεθόδου της «ανασκευής» σε εκείνη της «ομοιότητας», ο Φιλόδημος καταφεύγει στο περίφημο παράδειγμα του "κενού". Ισχυρίζεται ότι αντιλαμβανόμαστε το αξίωμα "υπάρχει κενό από τη στιγμή που υφίσταται η κίνηση", μέσω της απόδειξης της "αναλογίας", αναφέροντας ότι είναι αδύνατο να μιλούμε για κίνηση αν δεν αποδεχθούμε εμπειρικά την ύπαρξη του κενού, και αυτό το επεξηγεί με την ικανότητα υπολογισμού όλων αυτών των ιδιαίτερων χαρακτηριστικών που συνοδεύουν τα «κινούμενα» σώματα της εμπειρίας, χωρίς εμείς να έχουμε τη δυνατότητα να αντιληφθούμε την κίνησή τους. Ο Φιλόδημος ισχυρίζεται ότι η υλική πραγματικότητα αποτελεί μια

⁷³ E. Asmis, «Inference of Similarity», στο *Epicurus's Scientific Method*, σ. 209.

«ιδιότυπη» ομοιότητα μεταξύ "φανερών" και "αδήλων". Η έκφρασή του "καθ' όμοιότητα μετάβασις ή κατά τό όμοιον μετάβασις" ανοίγει το δρόμο για μια πιο συστηματική χρήση των επαγωγικών προτάσεων στην επιστήμη της λογικής.

Ο Φιλόδημος είναι ίσως ο μοναδικός επικούρειος φιλόσοφος, που ασχολήθηκε εκτενώς με ζητήματα επιστημολογίας ανατρέποντας την εικόνα της επιστημολογικής «αμάθειας» και της «άγνοιας» που συνόδευε μέχρι τότε τον ιδρυτή και τους «ακολούθους» του, κατηγορία η οποία εκτοξεύεται από τους συστηματικούς δογματικούς Στωικούς αντιπάλους. Η κατάργηση του «μονοπωλίου» της «ανασκευής» ως της «κατεξοχήν» επιστημονικής μεθόδου "αλήθειας" οδήγησε τον επικούρειο φιλόσοφο στη δημιουργία ενός άρρηκτου συνδυασμού μεταξύ «αναλογίας - αντιμαρτύρησης». Έτσι περιγράφει την «ανασκευή» σαν μια ειδική «φόρμα», όχι ανεξάρτητη από την «εξαγωγή συμπεράσματος» με την επισήμανση ότι η τελευταία «διήκει» και συμπληρώνει την «ανασκευή». Επισημαίνει ότι, αν η μέθοδος της «ομοιότητας» δεν έχει τη δυνατότητα να αποδείξει, τότε ούτε η «αντιμαρτύρηση» μπορεί να το κάνει.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 20

ΣΧΟΛΙΑ ΣΕ ΑΠΟΣΠΑΣΜΑΤΑ ΤΟΥ «ΠΕΡΙ ΦΥΣΕΩΣ»

1. Ανάλυση αποσπασμάτων των βιβλίων XI, XV μέσα από τους *PHerc 1042* και *1151* του Φιλόδημου

Μια νέα «αυτοψία» τριών αποσπασμάτων του *PHerc 1042*¹ μεταξύ εκείνων που διατηρούνται στο Βρετανικό Μουσείο, μας επιτρέπει να προσεγγίσουμε τμήματα του παπύρου που δεν στερούνται ενδιαφέροντος, υπό το πρίσμα των καινούριων συστηματικότερων μελετών. Με τη «συνδρομή» τους, είμαστε σε θέση να «αναθεωρήσουμε» ερμηνείες και προτάσεις που ανάγονται σε παλαιότερες επιστημονικές εργασίες, καθώς χαρακτηρίζονται "παρωχημένες" και ανεπαρκείς.

Τα «σπαράγματα» των στηλών που παρουσιάζονται στο πλαίσιο αυτής της ενότητας σε πολύ άσχημες συνθήκες, δεν ανήκουν στο «σωζόμενο» μέρος του βιβλίου που έφθασε στην ομάδα Gigante.

Εν τούτοις, παρόλο που οποιαδήποτε υπόθεση πάνω στην ακριβή τοποθέτηση αυτών των τμημάτων μέσα στο γενικότερο πλαίσιο «οικονομίας» του βιβλίου μπορεί να θεωρηθεί ριψοκίνδυνη, πιστεύεται ότι στο σημείο αυτό βρισκόμαστε στον «πυρήνα» της πραγμάτευσης, καθώς η προβληματική που αναπτύσσεται στο «καλοδιατηρημένο» μέρος του βιβλίου, επικυρώνει την παρουσία αυτών των «χωρίων».

Το περιεχόμενο του παπύρου του Φιλόδημου αναφέρεται στο «άπειρο» όπως και στη^ν κίνηση των ατόμων. Ωστόσο δεν είναι εύκολο να

¹ G. Arrighetti - M. Gigante, «Frammenti del libro undicesimo della natura», *Cr Herc*, 7, 1977, σ. 5.

συνδέσουμε την ύπαρξη αυτών των τμημάτων με εκείνα που εμφανίζονται στο τελευταίο τμήμα του βιβλίου. Αναμφισβήτητα η αποσπασματική συνεισφορά του Φιλόδημου -έπειτα από την καταστροφή των παπύρων του- καθιστά ιδιαιτέρως προβληματική τη μελέτη των βιβλίων του *Περὶ φύσεως* και τον εντοπισμό αλληλοσυσχετισμού μεταξύ των βιβλίων. Για να καταδειχθεί το μέγεθος του προβλήματος, παρατίθεται ένα σχετικό σπάραγμα.

«]ας ἐπί π[...] καὶ λαμβ[βά]νειν παραλλαγὴν δ]ι' ἀπειρίαν, εἰ πρὸς ἐ]κεῖνο ... μυριά[κισ] ...»².

Ὡς στοιχείο «σύντομου ενδιαφέροντος παρατηρεῖται ἡ παρουσία τῆς φράσης «παραλλαγὴν λαμβάνειν» που ἀπαντᾶται καὶ στὴν ἐπιστολὴ «πρὸς τὸν Ἡρόδοτον»³ πρόκειται γιὰ ἕναν τύπο «δομῆς», ὁ ὁποῖος σύμφωνα με τὸν Φιλόδημο εἶναι ἀρεστός στὸν Εἰκίουρο. Σὲ ἀναφορὲς ἄλλων σχολιαστῶν τῶν παπύρων, τὸ «λαμβάνειν» με οὐσιαστικὸ ἀντιστοιχεῖ σὲ κάποιες περιπτώσεις με ρῆμα. Ἐδῶ ἐμφανίζεται νὰ ἀντιστοιχεῖ με τὸ «παρὰλλάτειν», τὸ ὁποῖο ἐμφανίζεται καὶ σὲ ἕνα ἄλλο σημεῖο τῆς ἐπιστολῆς «πρὸς Ἡρόδοτον»⁴, ὡς «ὁμοίωμα λαμβάνειν».

Ποιο εἶναι τὸ κεντρικὸ θέμα πραγμάτευσης τοῦ ἀποσπάσματος παραμένει τουλάχιστον μέχρι τώρα ἀρκετὰ προβληματικὸ. Πρόκειται μάλλον γιὰ κάποια ἀναφορὰ που σχετίζεται με τὸ «ἀπειρο» καὶ τὶς κινήσεις που πραγματοποιοῦνται μέσα σ' αὐτό. Με μὴ προσεκτικότερη ματιὰ καὶ ξεκινώντας ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι τὸ περιεχόμενο τοῦ βιβλίου εἶναι ἡ «Κοσμολογία» καὶ ἡ «Κοσμογονία» μπορεῖ κανεὶς νὰ σκεφθεῖ ὅτι ἡ πραγμάτευση κινεῖται στὸ πλαίσιο τῶν ποικίλων διαφορετικῶν «συνενώσεων» τῶν ἀτόμων που μέσα στὸ «ἀπεριόριστο» κενὸ παράγουν διαφορετικὰ εἶδη «κόσμων». Φυσικά, δεδομένης τῆς ἐγγύτητάς τῶν περιεχομένων που

² Εἰκίουρος, *De Natura* [26,19] 5I, (Arrighetti)².

³ Διογένης Λαέρτιος, X, §§63, 6.

⁴ Ο.π., §§46, 10.

έχουν ως βάση τους την «αστρονομία», μπορούμε να αναπτύξουμε μια πιο στενή σχέση μεταξύ της Επιστολής "Πρὸς Ἡρόδοτον" και του αντίστοιχου τμήματος της επιστολής "Πρὸς Πυθοκλέα".

«Ταύτη τι μ[έρος] ὄ[ρα]τὴν ποιῆσθαι, καὶ τῆσδε δ' ὑπ[οκείσθαι] ἢ πρότερον ἢ ὕστερον ὥσ[τ]ε οὐ τὸ Τ.ΕΩΣ ἀπ[ειρία]ν ἀκό[λου]θον τοῦ παντός, τὸ δὴ τὴν μὲν ὄ[ρατὴν κ]εῖσθαι»⁵. Σ' αυτό το απόσπασμα του Φιλόδημου δεν φαίνεται να υπάρχουν μεγάλες παύσεις στη σύνδεση των νοημάτων. Αυτό που με σιγουριά μπορεί να αναφερθεί είναι πως τα θηλυκά «ταύτη», «ὄρατὴν» και «τῆσδε αναφέρονται στην λέξη «ἀπειρία».

Ο ὅρος «μέρος» που δημιουργήθηκε από τον ἴδιο τον Επίκουρο, πέραν της ακριβούς του σημασίας, έχει και εκείνη του «τμήματος» μιας θεωρίας ή ενός φιλοσοφικού συστήματος. Ο Φιλόδημος προσθέτει και μια ακόμη: «μέρος του προβλήματος ή συνόλου προβλημάτων, που είναι συναφή μεταξύ τους». Το απροσδιόριστο ὅμως «τι» που προηγείται καθιστά αδύνατο ὅτι εδώ η λέξη «μέρος» έχει τέτοια σημασία⁶.

Μπαίνει λοιπόν το ερώτημα: «τίνου πράγματος» αναφέρει εδώ ο Επίκουρος; Αν δεχθεί κανείς την άποψη ὅτι η λέξη «μέρος» συνδέεται με την έννοια της «ἀπειρίας», το γεγονός ὅτι γίνεται λόγος για την «διαιρετότητα» αυτής ὅπως και το ὅτι θεωρείται δεδομένη η ικανότητά μας στο να την αντιληφθούμε οπτικά, «ὄρατὴν ποιῆσθαι», μας μεταφέρει στη θεωρία του Αριστοτέλη και στο ἔργο του *Περὶ φυσικῆς ἀκροάσεως*. Εκεί ο Σταγειρίτης ασχολείται με την πιθανότητα ἢ μη, να θεωρείται η «ἀπειρία» σαν κάτι που είναι «διαχωρισμένο» από τα «αἰσθητά». Αν το «ἀπειρο» δεν αποτελεί μια «πολλαπλότητα» ἢ ἓνα «ομοιογενές» μέγεθος ἀλλὰ μια ουσία «καθ' εαυτή» και ὄχι ἓνα «σύμπτωμα, θα είναι αδιαίρετη είναι «διαιρετέο» μόνο ἀπὸ που χαρακτηρίζεται ἀπὸ «ἐκταση» ἢ ἀπὸ «πολλα-

⁵ Επίκουρος, *De Natura* [26,20] 5IV (Arrighetti)².

⁶ G. Arrighetti - M. Gigante, «Frammenti del libro undicesimo della natura di Epicuro», *Cr Erc*, 7, 1977, σ. 6.

πλότῃτα»⁷.

Μεταξύ αυτής της στήλης και άλλων αριστοτελικών επιχειρημάτων, υπάρχουν, όπως μπορεί κανείς να διαπιστώσει, διάφορες νοηματικές συνάφειες, όπως π.χ. αν το άπειρο είναι κάτι που υπάρχει «καθ' αυτό» ή είναι «συνδεδεμένο» με κάτι άλλο. Ο Φιλόδημος αναφέρει ότι το άπειρο είναι μια πραγματικότητα που βρίσκεται άρρηκτα «δεμένη» με όλα τα πράγματα. Άλλωστε ολόκληρο το σύμπαν είναι άπειρο καθώς δεν υπάρχει κάποιο άκρο το οποίο να υποδηλώνει το «πεπερασμένο» του⁸.

Στις σειρές που ακολουθούν παραμένει η αμφιβολία για το πού αναφέρεται το απαρέμφατο «ὑποκειῖσθαι». Ο Marcello Gigante θεωρεί ως πιθανότερη λύση τον όρο «μέρος» με το συνοδευόμενο «τι». Στο σημείο αυτό το νόημα αρχίζει να δυσκολεύει καθώς η έλλειψη λέξεων και γραμμάτων καθιστά αδύνατη την πληρέστερη ερμηνεία του αποσπάσματος. Ακόμη και όσον αφορά τις λέξεις «πρότερον» ή «ὑστερον» το νόημα εξακολουθεί να είναι ασαφές. Στο *Μετὰ τὰ Φυσικά*⁹ ο Αριστοτέλης αναφέρεται σ' αυτές τις δυο έννοιες και τις εξετάζει σε συνδυασμό με το «γίγνεσθαι»· προβαίνει λοιπόν στις παρακάτω παρατηρήσεις: σε σχέση με το αν γίνουν αντικείμενο εξέτασης με βάση την «δύναμιν» ή την «εντελέχειαν», τα ίδια πράγματα μπορούν να θεωρηθούν είτε ως «a priori», είτε ως «a posteriori». Έτσι όροι όπως «ύλη», «μισό», «μέρος», «ἐν δυνάμει» μπορούν να ληφθούν «a priori» συγκριτικά με το «όλο», την «ουσία» και τη «μορφή»· σε σχέση όμως με την «υπάρχουσα» κατάσταση και τη μορφοποιό δύναμη της «εντελέχειας», τα πράγματα καταλήγουν στο τελικό τους «είδος» και θεωρούνται «a posteriori» συγκριτικά με το αρχικό υπόστρωμα που «προσέφερε» η φύση.

Δεχόμενοι αυτές τις επισημάνσεις και τις συγκρίσεις που είναι χρή-

⁷ Αριστοτέλους, *Περὶ Φυσικῆς Ἀκροάσεως*, Z 231a21-231b6.

⁸ Είναι προφανής η αντίθεση προς την πεπερασμένη αντίληψη των Στωϊκῶν περὶ σύμπαντος.

⁹ Αριστοτέλους, *Μετὰ τὰ Φυσικά*, 1018b, 9ss.

σμες, μπορούμε να ανασυγκροτήσουμε με λεπτομέρειες την επιχειρηματολογία του Επίκουρου, προτείνοντας τη γενική προοπτική του λόγου του, όπως αναδεικνύεται μέσα από τα αποσπάσματα των παπύρων του Φιλόδημου. Η «απειρία» θεωρείται «καθ' αυτή», μια ουσία που διατρέχει ολόκληρο το σύμπαν. Ο Φιλόδημος την ονομάζει «μὴ συμβεβηκός». Από τη στιγμή όμως που εδώ εκφράζεται σε «μέρη»¹⁰ συνεπάγεται ότι πρόκειται για ένα «διαιρετέο» μέγεθος. Ο Γαδαρινός επιχειρεί να βγάλει τους αναγνώστες από το αδιέξοδο ομολογώντας ότι στις πρώτες σειρές του αποσπάσματος ο Επίκουρος δεν παραθέτει τη δική του άποψη, αλλά αυτή που δεν αποδέχεται για την «απειρία». Για τον ιδρυτή του "Κήπου" η «απειρία» δεν είναι κάτι που υπάρχει αυτή καθ' αυτή αλλά μια πραγματικότητα που συνδέεται με το «πᾶν» ως απόρροιά του.

Στην επιστολή «Πρὸς Ἡρόδοτον»¹¹ αναφέρεται χαρακτηριστικά ότι το «πᾶν ἄπειρον ἔστιν»· αυτή η φράση αποτελεί και το συνδυαστικό κριτήριο των δυο τμημάτων του αποσπάσματος, μέσα στο οποίο αναφέρεται η πραγματική θεωρία του Επίκουρου ως «ἀπειρία ἔστιν ἀκόλουθον τοῦ παντός». Σ' αυτή την περίπτωση ο όρος «ἀκόλουθος» έχει μια ειδική «τεχνική» ερμηνεία, η οποία δεν απαντάται σε άλλα επικούρεια κείμενα¹².

Σε άλλα σημεία ο όρος «ἀκόλουθος» σημαίνει την τοποθέτηση ή την ύπαρξη εννοιών που βρίσκονται σε συμφωνία ή που δεν αντιφάσκουν μεταξύ τους. Ο Φιλόδημος θεωρεί ότι εδώ η σημασία του είναι σαφώς πιο «τονισμένη»· τίθεται η άποψη ότι η «απειρία» είναι το «ἀκόλουθον τοῦ παντός» δηλαδή μια «έννοια» ή ένας τρόπος «δημιουργίας» από το «πᾶν», το οποίο προϋπάρχει «καθ' αυτό».

¹⁰ G. Arrighetti - M. Gigante, «Frammenti del libro undicesimo della natura», *Cr Erc*, 1977, σ. 7.

¹¹ Διογένης Λαέρτιος, X, §541, 6.

¹² Η ομάδα Gigante δεν παραθέτει τους τίτλους των σχετικών έργων καθώς ελάχιστα αποσπάσματα έχουν σωθεί από τα συγγράμματα του Επίκουρου.

Το απόσπασμα που ακολουθεί συνδέει το XI με το XV βιβλίο που έχει ως κύριο θέμα την κίνηση των ατόμων και τις «ενώσεις» που δημιουργούνται για την ανάπτυξη των σύνθετων οργανισμών. «ἀπαντᾶν ἢ μὴ [ἀπεί]ρους ἀπαντᾶν, ἀπείρους δὲ μὴ ἀπα[νταν]ληρώη ἄν, [...] ἀπαντᾶν ὥστε τό [...] δν τὰς ὁμο[ί]ας φύσεις...»¹³.

Εδώ χωρίς αμφιβολία ο Επίκουρος πραγματεύεται το θέμα των «ατόμων». Η επιχειρηματολογία που εμπεριέχεται σ' αυτό, αφορά την «απειρότητα» των ατόμων ως προς την «ποσότητα» και την εξάλειψη κάθε πιθανότητας της μη «σύγκρουσής» τους. Το μέγεθος των ατόμων ποικίλλει χωρίς βέβαια αυτό να σημαίνει ότι υπάρχουν «άπειρα» μεγέθη ατόμων. Κάτι τέτοιο το διαψεύδουν οι αισθήσεις. Ο Φιλόδημος θεωρεί ότι υφίστανται παραλλαγές στο μέγεθος των ατόμων και ότι οι μορφές τους παρουσιάζονται ως «πεπερασμένες». Αποδέχεται ότι τα άτομα (οι άτομες φύσεις), όταν ενώνονται και δημιουργούν έναν οργανισμό, δεν μπορούν παρά να είναι «περιορισμένα» σε αριθμό οσοδήποτε μικρά και αν είναι. Αντίθετα στην αρχική κατάσταση –πριν δηλαδή τη δημιουργία των σύνθετων σωμάτων– αντιλαμβανόμαστε καλύτερα το αξίωμα του Επικούρου: «ένας άπειρος αριθμός αδιαίρετων σωμάτων που κινούνται σε άπειρο κενό χώρο»¹⁴, άρα η απειρία των ατόμων είναι αριθμητική και χωρική. Ο Φιλόδημος, ακολουθώντας προσεκτικά τη θεωρία του Επικούρου, υποστηρίζει ότι τίποτε, πλην των «ατόμων» και του «κενού», δεν μπορεί να «συλληφθεί» ως ανεξάρτητη οντότητα: όλα τα πράγματα είναι απαραίτητο να αναχθούν σ' αυτές τις δυο πρωταρχικές και αναλλοίωτες ουσίες. Τα σώματα είναι δυο ειδών: τα σύνθετα και οι ατομικές μονάδες από τις οποίες αποτελούνται τα πρώτα.

Από αυτό συνέπάγεται ότι τα μη σύνθετα σώματα οφείλουν να

¹³ Επίκουρος, *De Natura*, [26.21] 6I (Arrighetti)².

¹⁴ A. A. Long, *Ελληνιστική φιλοσοφία: Στωϊκοί, Επικούρειοι, Σκεπτικοί*, σ. 64.

έχουν όριο όσον αφορά την αλλαγή και την καταστροφή.

«περὶ τὰς π[ρω] [τας] φύσεις ὑπαρχόντων [καὶ ἐξ] ὧν αἱ διάφοροι [συγκρίσεις] γίνονται τὸ δὴ μὴ [παρέχειν τὴν] ὁμοιομέρειαν»¹⁵. Κατὰ τὸ σ[ύστημα] φαντασίαν τοι[αύτην] ἢ] τοιαυτηνὶ ποθεν [ε] ἤρηται [...] σ[υγκρι]σεις [γ]ὰρ μὴν ἐν ἀθ[ροισμασι]»¹⁶.

Ἡ θεωρία για τη δημιουργία των σωμάτων, έχει άμεση σχέση με την κίνηση των ατόμων και την «τροχιά» που αυτά διανύουν· τα άτομα μέσα στο κενό κινούνται ανεμπόδιστα με αξεπέραστη ταχύτητα. Ἡ επιβράδυνση οφείλεται είτε σε εξωτερικές αντιστάσεις είτε σε εσωτερικές κινήσεις που παράγονται αποκλειστικά από τα σύνθετα σώματα. Ἐξαιτίας της παρέκκλισης συγκρούονται και τότε τινάζονται προς όλες τις κατευθύνσεις διατηρώντας την ταχύτητά τους, ή σμίγουν και δημιουργούν τα σύνθετα σώματα. Ἀλλά ακόμη και μέσα στα σύνθετα σώματα ή κίνηση των ατόμων δεν σταματά ποτέ. Συνεπώς κάθε σώμα βρίσκεται σε μόνιμη κατάσταση εσωτερικής δόνησης.

Στον πάπυρο του Φιλόδημου βρίσκουμε σημαντικά στοιχεία για την «εκτροπή» των ατόμων και την σύγκρουση που πιθανόν να προκληθεί ως συνέπεια αυτής. Από τη στιγμή που τα άτομα στην επικούρεια φιλοσοφία παρουσιάζονται ως «συμπαγή», η ενδεχόμενη σύγκρουση έχει ως συνέπεια τη στιγμιαία ανακοπή της κίνησής τους και συγχρόνως την αλλαγή κατεύθυνσης¹⁷. Ωστόσο δεν είναι λίγες οι φορές που τα "συγκρουόμενα" άτομα «συμπλέκονται» εξαιτίας αυτής της αναπήδησης και δημιουργούν προσωρινώς ένα σύνθετο σώμα. Μολονότι η βασική διάκριση των Επικούρειων είναι ο απλός διαχωρισμός σε άτομο και σύνθετο σώμα, σε ορισμένες περιστάσεις κατανοούν ότι το δεύτερο λειτουργεί και

¹⁵ Επίκουρος, *De Natura*, [30.7] 4III, (Arrighetti)².

¹⁶ Ο.π., [30.13] 6II, (Arrighetti)².

¹⁷ Stephen Everson, «Epicureanism», στο *Aristotle to Augustine*, edit. Stephen Everson, vol. II, London, Routledge, 1999, σσ. 200-202

ως «γενεσιουργό» αίτιο για τη δημιουργία πολυπλοκότερων πραγμάτων.

Αναμφίβολα η διεξοδική μελέτη των αποσπασμάτων των παπύρων του Φιλόδημου που σχετίζονται με το 11^ο και 15^ο βιβλίο του *Περὶ φύσεως* του Επίκουρου αποδεικνύουν την επίπονη προσπάθεια της ομάδας Gigante που εντάσσεται στο ευρύτερο πλαίσιο «ανασυγκρότησης» των έργων του Γαδαρινού φιλοσόφου για την βαθύτερη κατανόηση της επικούρειας επιρροής στην αρχαιότητα και όχι μόνο.

Ειδικότερα το XV βιβλίο που έχει ως κεντρικό του θέμα τη «φύση και την σύνθεση των σωμάτων» στοιχειοθετεί και την έννοια της «παρέγκλισης»¹⁸ η οποία κατέχει και τον βασικότερο ρόλο στη φυσική του Επίκουρου. Πρόκειται για μια έννοια αμφιλεγόμενη, που επικρίθηκε σκληρά από αντιεπικούρειους μελετητές και φιλοσόφους (π.χ. Κικέρωνας), δημιουργώντας ένα «πολωτικό» κλίμα γύρω από το πρόσωπο του Επίκουρου και των διαδόχων του. Ο Φιλόδημος στην προσπάθειά του να επικυρώσει την θεωρία του δασκάλου, δίνει τη δική του ερμηνεία «υπογραμμίζοντας» τις βασικότερες παραμέτρους και εμπλουτίζοντας τις βασικότερες από αυτές με δικά του σχόλια.

¹⁸ C. Willot, «Epicure della natura», *Cr Erc*, 7, 1977, σ. 14.

2. Επίκουρος - Φιλόδημος: Ανασκευή του "Ντετερμινισμού"

Η θεωρία της απόκλισης ή «παρεγκλίσεως» των ατόμων διαδραματίζει τον βασικότερο ρόλο στη φυσική του Επίκουρου. Η «αμφιλεγόμενη» θεωρία της «εκτροπής των ατόμων από την κανονική τους πορεία», επικρίθηκε σκληρότατα από αρχαίους, μέσους και νεώτερους Στωικούς, οι οποίοι υπήρξαν οπαδοί μιας αδήριτης κοσμικής νομοτέλειας που εκφράζεται κατά κύριο λόγο στην έννοια της «είμαρμένης»¹⁹. Ο Φιλόδημος, ακολουθώντας τον Επίκουρο, θεωρούσε ότι η «παρέγκλιση» είναι, κατά κάποιο τρόπο, μια υπόθεση στη φυσική που έχει ως στόχο την ερμηνεία της δημιουργίας των υλικών όντων.

Ο επικούρειος φιλόσοφος ωστόσο προχωρεί ένα βήμα παραπέρα: «εδραιώνει» την έννοια της «απόκλισης» και στην ηθική σφαίρα, με στόχο να εδραιώσει την έννοια του αυτόνομου ηθικά ανθρώπου. Όπως τους θεούς του Επίκουρου τους διακρίνει η μεγαλύτερη ελευθερία, όμοια το άτομο, τόσο στη φυσική όσο και στην ηθική σφαίρα, έχει την ικανότητα να αυτοπροσδιορίζεται.

Από καθαρά φιλολογική άποψη μπορεί να παρατηρηθεί ότι σχετικά με το θέμα της παρεγκλίσεως χωρία των παπύρων περιελήφθησαν στο 25^ο βιβλίο *Περὶ φύσεως* του Επίκουρου. Ο Φιλόδημος παραθέτει αποσπάσματα, τα οποία σχετίζονται με το θέμα της «εκτροπής» προσθέτοντας τα δικά του σχόλια:

«γίγνεσθαι κατὰ τὸν π[ρο]ειρημένον τρόπον καὶ τῶν αὐτῶν ἀπεργαστικὰ εἶναι, πολλὰ δὲ καὶ τῶνδε καὶ τῶνδε φύσιν ἔχονται ἀπεργαστι-

¹⁹ Στον τομέα της ηθικής οἱ Στωικοὶ αναγνώριζαν στον ἄνθρωπο τὴ δυνατότητα νὰ δρᾷ κατὰ προαίρεση ἀλλὰ καὶ τὴν ὑπάρξη κάποιων συμπτωματικῶν καταστάσεων. Ἐντὸς τοῦ βασιλείου τῆς ἀναγκαιότητος οἱ Στωικοὶ συνέδεαν τὴν ελευθερία τῆς βούλησης με τὸ πολυδύναμο καὶ πολυδιάστατο χαρακτῆρα τῆς ἀνθρώπινης νόησης. Βλ. σχετικά Ἐλ. Καραμπατζάκη-Περδικῆ, *Ὁ Ποσειδώνιος καὶ ἡ ἀρχαία Στοά*, σ. 105.

καὶ γίνεσθαι δι' ἑαυτὰ οὐ γίγνεται [ἀπε]ργαστικά, οὐ διὰ τὴν αὐτὴν αἰτία τῶν τε ἀτόμων καὶ ἑαυτῶν [...] οὐδὲν γὰρ αὐτοῖς συνήργηκεν εἰς ἕνια ἔργα τε καὶ μεγέθη ἔργων καὶ διαθέσεων ἢ τῶν ἀτόμων φύσις, ἀλλὰ αὐτὰ τὰ ἀπογεγεννημένα τὴν πᾶσαν [ἦ] τὴν πλ[εῖ]στην κέκ[τ]η[αι] αἰτίαν τῶνδε [τί]νων [...]»²⁰.

Στο παραπάνω απόσπασμα είναι προφανές ότι ο Φιλόδημος επιχειρεί να «απελευθερώσει» τον Επίκουρο από τα «δεσμά» του ακραίου οντολογικού υλισμού, ισχυριζόμενος ότι με τη θεωρία της παρέγκλισης εκτοπίζεται ο ακραίος δημοκρίτειος ατομισμός, που έχει ως κεντρική θέση του την αποκλειστική «διεκδίκηση» της πραγματικότητας μόνο εντός του πλαισίου των δυο αρχών: του "κενού" και των "ατόμων".

Ο Φιλόδημος στοχεύει στην αποδοχή και των δευτερευουσών ποιότητων των σωμάτων και των αισθήσεων ως κριτήριο κατανόησης της πραγματικότητας, και ισχυρίζεται ότι ο Επίκουρος με έναν ανάλογο τρόπο αντιτάσσεται στον μηχανισμό με το να δέχεται "την πραγματικότητα" και την αιτιολογική "αποτελεσματικότητα" του ίδιου και της βούλησής του ως κάτι πέρα και πάνω από την συνηθισμένη κατακόρυφη κίνηση των ατόμων. Ο Marx στη διατριβή του²¹ αναφέρει «τα άτομα είναι τελείως αυτοτελή σώματα ή πιο σωστά αποτελούν καθεαυτά το σώμα νοούμενο μέσα σε απόλυτη αυτονομία, όπως την κατέχουν τα ουράνια σώματα. Επομένως κινούνται όμοια με εκείνα σε λοξές και όχι ευθείες γραμμές».

Στο πιο πάνω απόσπασμα βλέπουμε ότι ο Επίκουρος χρησιμοποιεί τον όρο «αυτοαποφασιστικά ζώα»²² αποδίδοντας την άσχημη συμπερι-

²⁰ Επίκουρος, *De Natura*, [34.21], 7Π (Arrighetti)².

²¹ Ο Marx στη διατριβή του αναφέρεται στη διαφορά μεταξύ της δημοκρατίας και επικούρειας φιλοσοφίας της φύσης. Βλ. Karl Marx, *Διαφορά μεταξύ της δημοκρατίας και επικούρειας φιλοσοφίας της φύσης*, μτφ. και σχόλια Π. Κονδύλης, Αθήνα, εκδ. Γνώση, 1983, σσ. 90-91.

²² Εξαιτίας της φθοράς του παπύρου δεν υπάρχει ακριβής αντιστοιχία μεταξύ της μετάφρασης και του αρχαίου κειμένου και ως εκ τούτου ο όρος «αυτοαποφασιστικά ζώα» αναφέρεται στον Arrighetti ως εξής: «... τ]αραχώ[δη] φύσιν ἔχοντα, κα[θά]περ ἐπὶ τῶν πά[ν]-των ζώων...».

φορά τους, όχι στα πρωταρχικά άτομα, αλλά στην «ανάπτυξη» και στον «εαυτό», μέσα από τον οποίο εξελίσσονται σε οντότητες, δηλαδή στην ειδοποιό ιδιαιτερότητα των όντων.

Ο Φιλόδημος φαίνεται να αποδίδει στον όρο «ἀπογεγεννημένα» τον παρακάτω ορισμό: «Το είδος της ανάπτυξης» που επιφέρει ψυχολογική-οντολογική αυτονομία». Ο αυτοπροσδιορισμός επιτυγχάνεται με την «κατάργηση» της πτωτικής (ευθείας) κίνησης που χαρακτηρίζει την έλλειψη "αυθυπαρξίας".

«μαχόμεν[οι] πολλοῖς ἅμα τῶν ἀν[θρώ]πων καὶ νουθε[τοῦ]ντες, δὲ τῆι τοῦ αὐτοῦ [τρό]που κατ' ἀνάγκην αἰ[τι]α[ι] ὑπεναντίον ἔστιν. Οὕτως, ἐπειδὴν ἀπογεννηθῆ[ι] τι λαμβάνον τινὰ ἑτερότη[α τῶ]ν ἀτόμων κατὰ [τι]να τρόπον διαληπτικόν, οὐ τὸν ὡς ἀφ' ἑτέρου διαστήματος, ἰσχάνε[ι] τὴν ἐξ [ἑαυτοῦ] αἰτίαν...»²³. Με τη θεωρία της «παρέγκλισης» ο Φιλόδημος φαίνεται να ισχυρίζεται ότι μπορούμε να αλλάξουμε το "φυσικό εαυτό" μας προς το καλύτερο, να υπερνικήσουμε την αιτιοκρατία και να αναπτύξουμε κατάλληλες συμπεριφορές. Ἄρα αντιμετωπίζει το ζήτημα της ελευθερίας της βούλησης εντός του μηχανιστικού πλαισίου της φυσικής του φιλοσοφίας.

Η "απόκλιση" μπορεί να θεωρηθεί και ως μια εσωτερική κρίσιμη καμπή²⁴ στην επικούρεια φυσική, μια «καινοτομία» που ανέπτυξαν οι Επικούρειοι μαζί με τη «θεώρηση» των ελάχιστων τμημάτων των ατόμων («*minima*») και των συνεπειών τους στην επικούρεια κίνηση.

Από τα παραπάνω βγαίνει το συμπέρασμα ότι δεν θα έπρεπε πράγματι να χαρακτηρίζεται ο Επίκουρος ως ακραίος "υλιστής", δεδομένου ότι αφήνει περιθώριο ανάπτυξης της ελεύθερης βούλησης απαλλάσσοντας τον άνθρωπο από την «ειμαρμένη» και την τυφλή «μηχανιστική»

²³ Επίκουρος, *De Natura*, [34.22] 7ΠΙ, (Arrighetti)².

²⁴ P. J. Bickenll, «Why Atoms had to swerve», στο *Proceedings of the Boston Area Colloquium*, ed. J. Clearly et D. Sbartin, vol. VI, Boston, 1990, σ. 241.

αντίληψη των πραγμάτων. Με τη βοήθεια των «απογεγεννημένων» το άτομο εξελίσσει τις διανοητικές και τις συναισθηματικές του καταστάσεις καθώς αυτές δεν αποτελούν αποκλειστικά και μόνο φυσικά «παράγωγα». Τόσο ο Επίκουρος όσο και ο Φιλόδημος υποστηρίζουν ότι η ύλη σε συγκεκριμένες πολύπλοκες καταστάσεις μπορεί να προσλάβει μη φυσικές ιδιότητες²⁵, οι οποίες με τη σειρά τους οδηγούν σε ολοκληρωτικά νέους αιτιοκρατικούς νόμους στη λειτουργία του ατόμου. Ο Φιλόδημος υπογραμμίζει ότι δεν γίνεται να μειώνουμε τον "εαυτό" μας, που είναι υπεύθυνος για τις πράξεις μας, σε μια μόνο "δέσμη" τυφλά κινούμενων ατόμων. Δηλαδή δέχεται ότι ο άνθρωπος ως βιολογική και ηθική οντότητα ανήκει σε άλλο επίπεδο από εκείνο των φυσικών ατόμων.

Ο επικούρειος φιλόσοφος χαρακτηρίζει την απόκλιση ως το «χαμηλότερο επίπεδο προσδιοριστίας»²⁶ που είναι απόλυτα συμβατό με την ύπαρξη και την "επέκταση" της ελεύθερης βούλησης. Ωστόσο με τη θεωρία της "εκτροπής" εξηγούνται και οι δευτερογενείς ποιότητες των πραγμάτων· είναι οι ιδιότητες που δεν μπορούν να αποδοθούν στα άτομα, αλλά μόνο στα σταθερά σώματα που ενδέχεται να σχηματίσουν τα άτομα εξαιτίας της απόκλισής τους από την κατακόρυφη πτώση.

Ο Φιλόδημος πείθεται για την λειτουργία των δυο "επιπέδων" διανοητικής λειτουργίας που απορρέει από την ύπαρξη της παρέγκλισης· α) το επίπεδο της "ατομικής δομής" και β) το επίπεδο της "εξελικτικής διαδικασίας" με τη βοήθεια των «απογεγεννημένων». Για τον Επίκουρο το απαρέμφατο «ἀπογεννᾶν» χρησιμοποιείται με μια αυστηρώς "τεχνική" σημασία· οριοθετείται με κάποια έννοια που είναι αντίθετη με τη «σύσταση ἐξ ἀρχῆς»²⁷. Ο Φιλόδημος αναφέρει ότι η μνήμη και η κίνηση που τη διέπει,

²⁵ S. Laursen, «Epicurus on nature xxv», *Ct Erc*, 18, 1988, σ. 10.

²⁶ David Sedley, «Epicurus' Refutation of Determinism», στο *Hellenistic Philosophy*, ed. T. Irwin, vol. 8, N.Y. & London, Garland, 1995, σ. 180.

²⁷ Βλ. S. Laursen, *ό.π.*, σσ. 11-12.

"εν μέρει" συνδημιουργήθηκε από τον πρώτο οργανισμό των ατόμων στον οποίο «οφείλουν» την αρχή και την αιτία τους, και από την άλλη στον αναπτυσσόμενο οργανισμό με τη βοήθεια του οποίου εκτελούμε όλες τις πράξεις. Ο Επίκουρος προβαίνει ανοιχτά στη διάκριση μεταξύ «αρχικού» οργανισμού, «προϊόντος» και «ενοποιημένου» ατομικού οργανισμού. Είναι αρκετά δυσνόητη η ερμηνεία που παρέχεται για την παρουσία του "διπλού επιπέδου". Ίσως ο Επίκουρος σκέφτεται ότι δεν λειτουργεί «εύρυθμα» αφού ο συγκερασμός των «ατόμων» φύσεων με τα «απογεγεννημένα» είναι πολύ δύσκολος. Χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα του Επίκουρου για τα ζώα. Παρόλο που αυτά αποτελούν συχνά το "υποκείμενο" σε εξωτερική επίδραση, η οποία στις ανθρώπινες υπάρξεις θα δημιουργούσε συνήθως κάποια παρόρμηση να δράσουν ή να παραμείνουν σε συγκεκριμένη κατάσταση (τροποποιώντας έτσι τον «οργανισμό» τους), η φύση των ατόμων στο μυαλό των ζώων δεν τους βοηθά να αναπτύξουν συμπεριφορές μακρύτερης διάρκειας. Τα «απογεγεννημένα», τα οποία στις ανθρώπινες υπάρξεις παράγουν έναν ηθικό ανώτερο ατομικό οργανισμό, στα ζώα ποτέ δεν θα «επέτρεπαν» την ανάπτυξη ομοίων συμπεριφορών, αφού η «ατομική» τους φύση είναι, από ορισμένες απόψεις και κατευθύνσεις «άλογη».

Η παρέγκλιση είναι φανερό ότι αποτελεί την αιτία γέννησης της ελεύθερης βούλησης στο βαθμό που μέσα στο πλαίσιο της εξελικτικής διαδικασίας της «εκτροπής» των ατόμων δημιουργείται ο «αυτοπροσδιορισμός» και η «ηθική πρόοδος». Για να επιτευχθεί η «ηθολογική» εξέλιξη πρέπει η αρχική φύση του ανθρώπου να επηρεαστεί. Ο Επίκουρος για να το επιτύχει τοποθετεί τη διανοητική λειτουργία σε δυο επίπεδα: α) το επίπεδο του «απογεγεννημένου»²⁸ και β) εκείνο του «γνήσιου» ατομικού

²⁸ Ο όρος «απογεγεννημένα» θα μπορούσε κατά μία άποψη να θεωρηθεί ως αντίστοιχος της στωϊκής έννοιας της οικειώσης.

οργανισμού. Το πρώτο αποτελεί ένα "προϊόν" του φυσικού οργανισμού που επιφέρει «αλλοιώσεις» στην αρχική φυσική δομή. Το «απογεγεννημένο» "προέρχεται" από εξωτερική επίδραση στα εγκεφαλικά άτομα. Σε περιπτώσεις όπου αυτό έρχεται σε αντίθεση με τη δομή των ατόμων, την τροποποιεί δημιουργώντας ένα νέο ατομικό αποτύπωμα ή ίχνος²⁹.

Ο Φιλόδημος ωστόσο, κατά περίεργο τρόπο, επιμένει ότι μπορούμε να ελαχιστοποιήσουμε το «απογεγεννημένο» και να διατηρήσουμε τον «γνήσιο» οργανισμό μας αναλλοίωτο. Η επιλογή των πιθανοτήτων που δίδονται αποτελεί και τη «μοίρα» της ελευθερίας που μας χορήγησε η φύση.

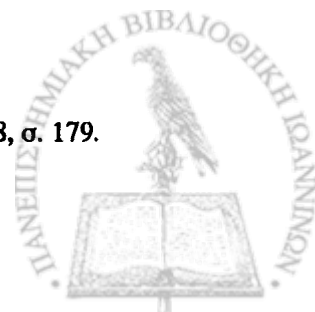
Για τον Φιλόδημο η παρέκκλιση α) καθιστά ικανά τα άτομα που πέφτουν κάθετα με όμοια ταχύτητα στο κενό να συγκρούονται περιστασιακά προκαλώντας τη δημιουργία νέων μοντέλων κίνησης, β) με κάποιο τρόπο εξυπηρετεί την «αναγκαία»³⁰ συνθήκη για την «αυτονομία» της συμπεριφοράς: μια δύναμη που γενικά αποκαλείται «ελεύθερη βούληση».

Ο Φιλόδημος αξιώνει μια σθεναρή πίστη στην παραπάνω θέση, χωρίς την οποία οι ηθικές διδασκαλίες δεν θα είχαν παρά ελάχιστο νόημα, ή καθόλου νόημα, εφόσον η οποιαδήποτε ηθική πράξη θα ήταν ντετερμινιστικά αδύνατη. Η ίδια κριτική είχε εκτοξευθεί και ενάντια στους Στωικούς -ιδίως για την έννοια της *είμαρμένης*, ενώ στον επικουρισμό δεν υπάρχει η προνοϊκή τελεολογία της στωικής φιλοσοφίας. Η μελέτη του συστήματος επιλογών και αποφυγών επικυρώνεται από τον "μη-προκαθορισμό" του πεπρωμένου³¹, θέση η οποία αντικρούει την κριτική ότι η μεγαλύτερη πρόκληση κατά της «ελεύθερης βούλησης» ακούει στο όνομα «αδήριτη» αναγκαιότητα. Η μηχανική αιτιοκρατία («ντετερμινισμός»), εξαλείφει κάθε περιθώριο αυτονομίας και παρέκκλισης από το «σενά-

²⁹ S. Laursen, «Epicurus on nature xxv», *Cr Erc*, 18, σ. 16.

³⁰ D. Sedley, «Epicurus's Refutation of Determinism», στο *Hellenistic Philosophy*, vol. 8, σ. 179.

³¹ E. Anderson, *Ο Επίκουρος στον 21^ο αιώνα*, σ. 22.

ριο» της φύσης, τοποθετώντας την ανθρώπινη ύπαρξη μέσα στο αυστηρό πλαίσιο μιας "χορογραφημένης" αιωνιότητας.

Ως αντίδοτο αυτής της αιτίας ο Φιλόδημος προτείνει την "ελευθεροστομία" και την "παρηρησία" που αναπτύσσεται ως βασικός τρόπος διαπαιδαγώγησης των Επικούρειων, για τη συνειδητοποίηση και την υιοθέτηση θεωριών που εξυπηρετούν την ολοκλήρωση της ανθρώπινης οντότητας μέσω του μοντέλου "επιλογών - απορρίψεων". Έτσι καταφέρνει κανείς να "τιθασεύσει" την πορεία της ζωής του αναπτύσσοντας ισχυρές αντιστάσεις απέναντι στην «τυφλή» αιτιοκρατία.

Σοβαρότερη όμως παράμετρο ενάντια στην ελεύθερη βούληση αποτελεί το επιχείρημα του "αναγωγισμού". Ο υποστηρικτής του διαβεβαιώνει πως σε καμία περίπτωση δεν γίνεται να υπάρξει ελεύθερη βούληση. Ο νους του ανθρώπου αποτελείται από το συνδυασμό υλικών στοιχείων, από τη στιγμή που τα «πάντα» στο σύμπαν συγκροτούνται από ύλη. Συνεπώς το να θεωρεί κανείς ότι ο νους έχει την «εξουσία» της επιλογής ισοδυναμεί με το να αποδώσει κάποιος στην ύλη το προνόμιο αυτό. Ειδικότερα, δεν μπορεί μια οντότητα –όπως είναι ο "νους"– να εμπεριέχει μέσα του σκοπό από τη στιγμή που προέρχεται από ένα σύμπαν "εξ ολοκλήρου" υλικά τυφλό³².

Ο Φιλόδημος υιοθετεί την άποψη ότι ενώ η αρχή της «απόκλισης» επιτρέπει την ανάπτυξη "αυτεξούσιων" συμπεριφορών, ωστόσο από μόνη της δεν μπορεί να εγγυηθεί την ύπαρξή της. Η βούληση δεν υπάρχει «καθ' αυτή»· είναι μια δευτερογενής ιδιότητα που εξαρτάται τόσο από την ατομική διαμόρφωση της ύλης όσο και από την ίδια την ύπαρξη της ύλης.

Δεδομένου μάλιστα ότι οι Επικούρειοι στηρίζονται στην αρχή της "συνέργειας" για να τελειοποιήσουν τη θεωρία της "παρέκκλισης" οι αντίπαλοι αδυνατούν να κατανοήσουν ότι οι ιδιότητες του «όλου» δεν εξαρτώνται ούτε περιορίζονται στις ιδιότητες των "μερών".

³² E. Anderson, *Ο Επίκουρος στον 21^ο αιώνα*, σ. 24.

Συμπερασματικά μπορεί να ειπωθεί ότι όπως το άτομο ελευθερώνεται από την ευθεία γραμμή, η οποία είναι η σχετική του ύπαρξη, έτσι και ολόκληρη η επικούρεια φιλοσοφία αποκλίνει από την "στερεότυπη" συγκεκριμένη ύπαρξη, όταν αυτή επιβάλλει περιορισμούς. Για τον Φιλόδημο η απόκλιση συμβαίνει πάντοτε όταν πρόκειται να παρουσιαστεί η έννοια της αφηρημένης ατομικότητας, η αυτοτέλεια δηλαδή και η άρνηση κάθε σχέσης με κάτι άλλο. Για να διαφανεί καλύτερα αυτή η πλευρά της επικούρειας φυσικής, είναι σκόπιμη η παράθεση ενός σχετικού χωρίου από τον Λουκρήτιο:

«Illud in his quaque to rebus cognoscere avemus, corpora cum deorsum rectum per inane feruntur ponderibus propriis, in certo tempore ferme incertis que locis spatio depellere paulum, tantum quod nomen dicere possis. Quod nisi declinare solerent, omina deorsum imbris uti guttae caderent per inone profundum nec foret offensus natus nec plaga creata principiis; ita nihil umquam natura creasset»³³.

³³ Lucretius, *De rerum natura*, II, 216-224. Για τη μετάφραση του χωρίου που ακολουθεί βλ. Επίκουρος. *Αναγνωστικό της Επικούρειας Φιλοσοφίας και τέχνης του ζην - Θεματική ταξινόμηση των αρχαίων πηγών*. Εισαγ. D. S. Hutchinson, Επιμ. - μτφρ. Γιάννης Αβραμίδης, Θεσσαλονίκη, εκδ. Θύραθεν, 2000, σ. 121: «Θέλω τώρα να μάθεις και το εξής: όταν τα άτομα φέρονται από το ίδιο τους το βάρος σε ευθεία γραμμή προς τα κάτω μες στο κενό, σε στιγμές ακαθόριστες και σε τόπους ακαθόριστους, παρεκκλίνουν κάπως από την τροχιά τους, τόσο μόνο, όσο που να μπορείς να πεις ότι διαφοροποιήθηκε η κίνησή τους. Αν δεν υπήρχε αυτή η παρέκκλιση, όλα θα κατευθύνονταν σα σταγόνες της βροχής προς τα τριςβαθα του κενού, και καμιά επαφή, καμιά πρόσκρουση δεν θα γινόταν ανάμεσα στα αρχικά στοιχεία, κι έτσι η φύση δεν θα δημιουργούσε τίποτα...».

3. Φιλόδημος: Η έννοια του "επινοούμενου χρόνου"

Το 1936 δημοσιεύτηκαν από την Εθνική Βιβλιοθήκη της Νάπολης, τα καινούρια αποσπάσματα του παπύρου 1420, έπειτα από μια συστηματική μελέτη του πολύτιμου παπυρολογικού υλικού από την ομάδα Gigante. Λίγο νωρίτερα είχαν σχολιαστεί τα ελάχιστα τμήματα ενός άλλου παπύρου (1413) του Φιλόδημου, ο οποίος προφανώς είχε ως κύριο θέμα του τη θεωρία του χρόνου³⁴ γι' αυτό το λόγο, αν και είναι ελλιπείς οι παρατηρήσεις στις οποίες οδήγησε τους ειδικούς, εμφανίζει σπουδαία σημασία. Η πατρότητα του κειμένου παρουσιάζεται βέβαιη, αν σταθεί κανείς στον τρόπο σκέψης, στο "στυλ" και στο ύφος του γραψίματος, το οποίο είναι και το μοναδικό έργο σε διαλογική μορφή κάτι που δεν συνηθίζει ο επικούρειος σοφός. Τα συγγράμματα κυρίως του ίδιου του Επίκουρου έχουν τη μορφή μαθημάτων, γι' αυτό παρουσιάζονται ως «αυστηροί» μολόγοι προς ένα σιωπηλό ακροατήριο.

Στον πάπυρο 1413, ο Φιλόδημος αναπτύσσει την επικούρεια θεωρία του χρόνου ως «σύμπτωμα» που συνδέεται με τη διαδικασία εξέλιξης των πραγμάτων. Στο πρώτο βιβλίο του *Περὶ φύσεως* ο χρόνος βρίσκεται σε άμεση συνάφεια με οποιαδήποτε μορφή κίνησης ακόμη και στο εξωτερικό των ατόμων. Εύλογα απορρέει το συμπέρασμα ότι ο χρόνος, ως «αντικείμενο» της εμπειρίας και της γνώσης από τη μεριά του ανθρώπου, τοποθετείται πλάι στις κινήσεις της άμεσης "ατομικής" εμπειρίας. Δηλώνει την παρουσία του μέσω της "ενάργειας" των πραγμάτων χωρίς να στηρίζεται η ύπαρξή του σε αντίστοιχη «πρόληψη»³⁵. Από την άλλη, ο τρόπος με τον οποίο έχει κανείς αντίληψη του χρόνου συνδέεται άρρηκτα όχι μό-

³⁴ R. Cantarella - G. Arrighetti, « Il libro sul tempo della natura di Epicuro », *Cr Erc*, 2, 1972, σ. 5.

³⁵ Διογένης Λαέρτιος, X, §§72.4

νο με κάθε είδους και μορφής κίνησης αλλά και με τις «στάσεις».³⁶

Το απόσπασμα στην επιστολή «Πρὸς Ἡρόδοτον» παρουσιάζει δυσκολίες για την απόδοση ενός ακριβούς ορισμού για το φαινόμενο του χρόνου. Ο Φιλόδημος πάλι αρκείται να μιλήσει γι' αυτόν λέγοντας ότι: «ο χρόνος είναι μάλλον αυτός που είναι». Τόσο για τον ίδιο όσο και για τον Επίκουρο, ο τελευταίος αποτελεί περιεχόμενο της πρόληψης με τον ίδιο τρόπο με τον οποίο τα υπόλοιπα εξωτερικά φαινόμενα της πραγματικότητας «βιώνονται» (*ἄσα ἐν προκειμένῳ ζητοῦμεν*), αλλά χρειάζεται να συσχετιστεί με εκείνη την προφάνεια, η οποία απορρέει «κατευθείαν» από το ίδιο το φαινόμενο τη στιγμή που λαμβάνει χώρα.

Πρέπει λοιπόν να θεωρήσουμε ότι ο χρόνος ως συστατικό στοιχείο της κίνησης των όντων παρουσιάζεται άρρηκτα συνδεδεμένος με όλα τα «συμβάντα», και αυτά με τη σειρά τους σχετίζονται απόλυτα με αυτόν. Ο χρόνος δεν υπάρχει από μόνος του, έξω και ανεξάρτητα από τα πράγματα. Σε αντίθεση με τον χώρο, ο χρόνος δεν έχει αντικειμενική υπόσταση, άρα δεν αποτελεί *a priori* έννοια ή κατηγορία. Γράφει ο Λουκρήτιος διασαφηνίζοντας το θέμα: «Ο χρόνος δεν υπάρχει μόνος του· μόνο από τα ίδια τα πράγματα βγαίνει η αίσθηση για το τι έγινε στο παρελθόν, τι γίνεται και τι θα ακολουθήσει. Ας το παραδεχθούμε ότι κανείς δεν αντιλαμβάνεται τον χρόνο ξεκομμένο από την κίνηση και την ακινησία των πραγμάτων»³⁷. Βέβαια η επικούρεια άποψη για το χρόνο, όπως την αντιλαμβάνεται και ο Φιλόδημος, δεν επιλύει σημαντικά προβλήματα "ουσίας". Ο Φιλόδημος αναφέρει ότι ο χρόνος δεν αποτελεί περιεχόμενο της πρόληψης όπως τα άλλα "αισθητά". παραμένει όμως η δυσκολία που πηγάζει από την ασάφεια της διατύπωσης.

Για παράδειγμα αν δεν υπήρχε «πρόληψη» του χρόνου σε τέτοια

³⁶ Διογένης Λαέρτιος, X, §§ 73.3.

³⁷ Lucretius, *De rerum natura*, I, 459-463.

περίπτωση δεν θα μπορούσε να γίνει αντιληπτός σύμφωνα με την αρχή του επικούρειου εμπειρισμού³⁸, όπως ήδη έχει αναφερθεί. Είναι παγιωμένη η άποψη, ότι το κλειδί της επικούρειας γνωσιοθεωρίας είναι η έννοια της «πρόληψης»³⁹. Άλλωστε ο χρόνος παρουσιάζεται συνδεδεμένος με τις μέρες, τις νύχτες, τις υποδιαίρεσεις τους, καθώς και με τις αισθητηριακές μας αντιλήψεις. Δεν υπάρχει «καθ' αυτός» αλλά παρουσιάζεται ως σύμπτωμα όλων των παραπάνω⁴⁰. Ωστόσο όλα αυτά δεν αποτελούν επαρκή εξήγηση για τον τρόπο με τον οποίο γεννιέται μέσα στο ανθρώπινο λογικό η έννοια του «χρόνου».

«Né egl(i pu) o pensare nemmeno che il tempo non esista, anis, guardando al fatto che egli pensa che il tempo di necessità sia questa data cosa...»⁴¹.

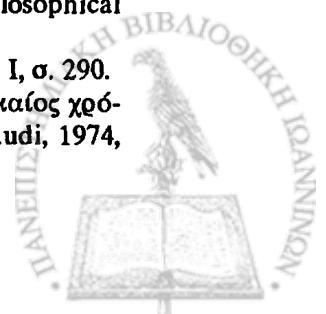
Επιθυμώντας την περαιτέρω διερεύνηση του θέματος η ομάδα του Gigante προχώρησε σε βάθος τη μελέτη του παπύρου 1413· τα αποσπάσματά του μας δίνουν σημαντικές λεπτομέρειες σχετικά με τη γνωσιολογική «σύλληψη» του χρόνου, την άμεση σχέση του με την εμπειρία, και όχι τόσο ως «σύμπτωμα συμπτωμάτων», όπως αναφέρει η προηγούμενη δοξογραφική παράδοση που τον συνδέει με την «εσωτερική» αλληλουχία των χρονικών διαρκειών, όπως π.χ. οι μέρες, οι νύχτες, οι αλλαγές συμπεριφορών και συναισθημάτων. Η νέα επικούρεια αντίληψη του χρόνου στηρίζεται στην ερμηνεία που προσιδιάζει στη διαμόρφωση της έννοιας

³⁸ Διογένης Λαέρτιος, Χ, §§33, 9-10.

³⁹ Για την έννοια της πρόληψης στην επικούρεια γνωσιοθεωρία βλ. ενδεικτικά D. Andriopoulos, *Sense and Perception On Greek Philosophy*, ed. Warren H. Green, 1977· E. Asmis, *Epicurus's Scientific Method*, ed. Kevin Clinton, John Coleman, P. Pucci, Berkely-Los Angeles, Cornell University Press, 1983· M. Gigante, *Epicureismo Greco e Romano*, atti del Congresso internazionale, ed. M. Gigante, τόμοι 2, Napoli, εκδ. Bibliopolis, 1996· A. Long - D. Sedley, *The Hellenistic philosophers*, Translations of the Principal Sources with philosophical Commentary, Cambridge University Press, 1981.

⁴⁰ M. Jufresa, «Il tempo e' il sapiente epicureo», στο *Epicureismo Greco e Romano*, vol. I, σ. 290.

⁴¹ «Κανείς δεν μπορεί να σκεπτεί ότι ο χρόνος δεν υπάρχει, σκεπτόμενος ότι ο αναγκαίος χρόνος είναι 'καθαυτός'». Βλ. M. Isnardi - Parente, *Opere di Epicuro*, Torino, εκδ. Einaudi, 1974, σ. 260.

μέσα στο λογικό, βασισμένη στην "αισθητή" εμπειρία. Ο Επίκουρος, σύμφωνα με τις ερμηνείες του Φιλόδημου, εναντιώνεται –πιθανότατα έχοντας δίκιο– στην κοσμολογική–οντολογική άποψη του Πλάτωνα περί "απόλυτου" χρόνου⁴² και τίθεται υπέρ της ερμηνείας του χρόνου στη βάση σύνδεσής του με τα γεγονότα της εμπειρίας.⁴³ Στο πλαίσιο αυτής της πολεμικής, βλέπουμε ότι από τους Επικούρειους χρησιμοποιείται ο όρος «οὐ νοούμενος» χρόνος σε αντιδιαστολή προς το «ἐπινοούμενος». Οι αντίπαλοι «παρερμηνεύοντας» αυτή την έννοια υπέθεσαν ότι ο Επίκουρος πιστεύει σε ένα χρόνο που δεν σχετίζεται με τη νόηση και τη σκέψη, ούτε συνάδει με γεγονότα της εμπειρίας.

«[τὸ]ν οὐ νοούμεν[ον] [χρό]νον δὴ ὁπότεν [ὕμ]ᾶς εἶπωμεν νοεῖν, τὸν χρόνον ὡσαν [εἰ [συ]μβεβηκός τινι [φαντ]ασία τῆι ...»⁴⁴.

Μερικά αποσπάσματα παρακάτω, συναντούμε δίπλα στη λέξη «χρόνος» τη μετοχή «ἐπινοούμενος». Το γεγονός αυτό σηματοδοτεί την αφετηρία μιας νέας ερμηνείας του όρου, η οποία δεν σχετίζεται με αρνητικά χαρακτηριστικά, ούτε αφήνει περιθώρια για εσφαλμένες τοποθετήσεις και ασαφή σχόλια.

«ζητοῦσιν ἄ[μ]α πο[σά]κισ μὲν [ἐ]πὶ τὸ ἀποτεῦσιν ἀνάγκη τὸ[ν] ἐπι]νοούμενον [κ]α[ὶ] παρεπόμε[νον δια]λαμ[βάνειν χρ]όν [ον]»⁴⁵.

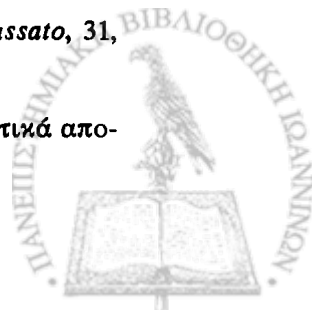
Ο Επίκουρος αναφέρει ότι δεν είναι πιθανό να υποθέσουμε διαφορετικά την ύπαρξη ενός ορατού ατόμου (αὐτ' ὅπως ἂν γένοιτο ὄρατῆ ἄτομος ἔστιν ἐπινοῆσαι). η ιδέα του «απίθανου» δεν απαντάται τόσο στο απαρέμφατο «ἐπινοῆσαι» αλλά περισσότερο στην έκφραση «οὐκ ἔστιν».

⁴² Την ίδια άποψη για το «απόλυτο» του χρόνου εκφράζει και ο Αριστοτέλης. Βλ. Κ. Γεωργούλης, *Αριστοτέλους, Φυσική Ακρόασις (Τα φυσικά)*, μτφ Κ. Γεωργούλης, Αθήνα, εκδ. Παπαδήμα, σ. 129.

⁴³ M. Isnardi - Parente, «Χρόνος ἐπινοούμενος καὶ χρόνος νοούμενος», *Parola del passato*, 31, 1976, σ. 169.

⁴⁴ Επίκουρος, *De Natura*, [37.23] 6I, (Arrighetti)².

⁴⁵ Ο.π., [37.44] 10VIII, (Arrighetti)². Το χωρίο που παραθέτει ο Arrighetti είναι εξαιρετικά αποσπασματικό.

Όπως σε όλα τα ζητήματα της εμπειρίας, ο Φιλόδημος προσθέτει τον «επιλογισμό» και στην ανάλυση της θεωρίας του χρόνου. Ο όρος «επινοήματα»⁴⁶ χρησιμοποιείται και για την «δεδομένη» ύπαρξη των θεών. Στον πάπυρο 1191⁴⁷ συναντούμε τις τρεις εκφράσεις «διανοήσεις», «έπινοήματα», «φαντάσματα», ως συνέπειες της «γενικότερης» σκέψης, μέσα από τη διαδικασία συγκρότησής τους στη βάση της αναλογίας και του εμπειρικού λογισμού.

Η έννοια του «επινοούμενου» χρόνου στον πάπυρο 1413 οδηγεί στη διάκριση αφ' ενός μεταξύ του απλού χρόνου της εμπειρίας που απορρέει από τα «συνήθη» φαινόμενα και τις εναλλαγές των χρονικών περιόδων και αφ' ετέρου εκείνου που δημιουργείται μέσω της εφαρμογής της «αναλογίας».

Ο ίδιος ο Επίκουρος επεξεργαζόμενος τον όρο «μέτρο - όριο» της πλατωνικής και αριστοτελικής παράδοσης, αναφέρει ότι ο χρόνος αποτελεί ένα «μέγεθος» που μετράει κάθε τύπο κίνησης. Ακόμη και στον όρο "φαντασία" συναντούμε πρόσφορο έδαφος για την ανάλυση του χρόνου ως «μήκος»: παίρνουμε δηλαδή ως αφετηρία τη δική μας «φαντασία» των φαινομένων, πάνω στην οποία βασίζεται το «απλό» νόημα του χρόνου και καταλήγουμε στην υπόθεση του μη αισθητού χρόνου με την αρωγή του «έπινοεῖν», ικανού στο να μορφοποιήσει μια έννοια χωρίς να βασιστεί στην προηγούμενη εμπειρία της.

Στην Επιστολή "Πρὸς Ἡρόδοτον"⁴⁸, στη βάση μιας ενδογενούς κριτικής, ο Επίκουρος διαχωρίζει τον χρόνο που πηγάζει από την «αίσθηση» από εκείνον που πηγάζει από τη «λογική». Έτσι κάνει λόγο για ένα υλικό σώμα πολύ γρήγορο που εξαιτίας της δικής του ταχύτητας φαίνεται ότι «απαντάται» συγχρόνως σε διαφορετικούς τόπους, μέσα σε χρόνους

⁴⁶ M. Isnardi - Parente, «Χρόνος ἐπινοούμενος καὶ χρόνος νοούμενος», σ. 171.

⁴⁷ *Αυτόθι*.

⁴⁸ Διογένης Λαέρτιος, X, §47.

«αντιληπτούς» με τη λογική. Συνεχίζοντας τη συλλογιστική του ὁ Επίκουρος –λίγο παρακάτω– αντιπαραθέτει τον ελάχιστο "συνεχή" χρόνο με τον χρόνο "διὰ λόγου θεωρητόν". Σ' αυτό το σημείο πρέπει να τονισθεί η τριμελής διάκριση του χρόνου προκειμένου να κατανοηθεί ευκολότερα η διαφορά του "απλού" από τον "επινοούμενο": α) έχουμε την ύπαρξη του χρόνου που γίνεται «αντιληπτός» από τις αισθήσεις, δηλαδή ο υποκειμενικός χρόνος β) τον σχετικό –με την κίνηση των ατόμων– χρόνο, δηλαδή ο φυσικός και γ) την ύπαρξη «ελάχιστων – περιορισμένων» χρόνων ως απόλυτα «minima», δηλαδή ο υπατομικός⁴⁹.

Αξίζει να αναρωτηθεί κανείς αν πράγματι οι λεπτομέρειες που μας παρέχει ο πάπυρος 1413 μας δίνουν τα απαραίτητα εφόδια για την κατανόηση της θεωρίας του χρόνου ως «φυσικής απόρροιας» των εμπειρικών φαινομένων· το σίγουρο πάντως είναι ότι οι Επικούρειοι θεωρούν ότι ο «ελάχιστος συνεχής χρόνος» είναι αυτός που πρέπει να θεωρηθεί ως το ελάχιστο ορατό μέγεθος και όχι η παρουσία των «minima absoluta». Το επίθετο «ελάχιστος» αναφέρεται από τον Επίκουρο για εκείνη την πολύ μικρή «οντότητα» του μέτρου που απαντάται μέσα στο πλαίσιο του «αντιληπτού» και του «αισθητού». Το επίθετο «συνεχής» –που ο ιδρυτής του Κήπου το χρησιμοποιεί ευχάριστα– σχετίζεται με τη συνεχή «ἐπίρρουση» των ατόμων, την «αδιάκοπη» πορεία τους, την συνεχή τους ύπαρξη. Γίνεται έτσι μ' αυτόν τον τρόπο το πέρασμα από την «αέναη» συνεχή κίνηση των ατόμων στην ασταμάτητη «επανάληψη» των τακτικών – σχετικών κινήσεών τους.

Ο Φιλόδημος πάλι εντάσσει τον χρόνο στην κατηγορία εκείνων των εννοιών που τη γνώση τους την αποκτούμε με τη βοήθεια ανάλυσης των εμπειρικών δεδομένων. Ο «επινοούμενος χρόνος» δεν συσχετίζεται

⁴⁹ M. Isnardi – Parente: «Χρόνος νοούμενος και χρόνος ἐπινοούμενος», σ. 173.

μόνο με την εκδήλωση απλών «παρατηρούμενων φαινομένων» αλλά το μέγεθός του αξιολογείται με βάση τα συμπεράσματα της «αναλογίας».

Τα «συμβεβηκότα»⁵⁰ είναι αυτά που θα μας οδηγήσουν στην απόδειξη της ύπαρξής του χαρακτηρίζοντάς τον ως "σύμπτωμα συμπτωμάτων". Αυτός είναι αδύνατο να υπάρχει έξω από τη σχέση του με τα πράγματα από τη στιγμή που δεν υφίσταται μια ξεκάθαρη έννοιά του σχηματισμένη στο μυαλό.

Οι Επικούρειοι στην πραγματικότητα φαίνεται πώς δέχονταν ότι ο χρόνος, όπως και η έκταση, δεν είναι διαιρετός «ἐπ' ἄπειρον». Όπως το άτομο είναι το μικρότερο αυθύπαρκτο σώμα που αποτελείται από ελάχιστα μέρη, έτσι και ο χρόνος διαιρείται σε «μικρές χρονικές μονάδες» συνεχείς μεταξύ τους· τα άτομα λοιπόν και ο χρόνος θεωρητικά γίνεται να διακριθούν, κρατώντας τη φυσική τους δομή αναλλοίωτη.

Ο Επίκουρος στο σημείο αυτό ξεπέρασε τις αριστοτελικές ερμηνείες για την ύπαρξη ενός «ενιαίου» μέτρου που έχει «απόλυτη» αξία καθώς ο χρόνος δεν γίνεται να μετρηθεί στη βάση ενός συνολικού "υπολογισμού", αλλά αποκτά το χαρακτήρα ενός ευμετάβλητου μεγέθους που συνδέεται άρρηκτα με κάθε είδος κίνησης, ενισχύοντας έτσι την άποψη των Επικουρείων ότι ο χρόνος δεν υπάρχει "καθ' αυτόν", αλλά ως συστατικός παράγοντας της αέναης κίνησης των ατόμων.

⁵⁰ Σέξτος Εμπειρικός, *Πρός μαθηματικούς*, Χ, 219.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3ο

ΗΘΙΚΑ ΖΗΤΗΜΑΤΑ

1. Φιλόδημος: Η «τετραφάρμακος» ως «μέσο» απόκτησης της ευδαιμονίας

Η «τετραφάρμακος», κατά τον Sbordone¹, αποτελεί μια «φιλοδήμεια» πραγμάτευση που στρέφεται ενάντια τόσο στους επικούρειους «διαφωνούντες»² όσο και στη στωϊκή παράδοση³. Ο ιατρικής προέλευσης όρος περικλείει τα βασικότερα ηθικά αξιώματα του Κήπου παρουσιάζοντάς τα ως "πανάκεια" για την αντιμετώπιση των δυσκολιών της ζωής.

«Ἄφοβον ὁ Θεός, ἀν[ύποπτον] ὁ θάνατος, κ(αὶ) τὰγαθὸν μὲν εὐκτητ(ον) τὸ δὲ δεινὸν εὐεκαρτέροττον»⁴. Οι τέσσερις όροι είναι ο θεός, ο θάνατος, τὰγαθόν και το δεινόν και οι επιθετικοί προσδιορισμοί αυτών.

Θεμελιώδες αξίωμα της επικούρειας φιλοσοφίας αποτελεί η άποψη ότι η ψυχική ταραχή είναι το σημαντικότερο εμπόδιο για την απόκτηση της ευτυχίας· ανεξαρτήτως οικονομικής και κοινωνικής καταξίωσης δεν μπορεί κάποιος να ηρεμήσει ψυχικά αν κατατρώχεται από παντός είδους δεισιδαιμονικούς φόβους, θεωρεί τον φυσικό θάνατο ως το μέγιστο δεινό, ή ζει σε καθεστώς φόβου, πνευματικής σύγχυσης με την προσδοκία βιοτικών δεινών ή δυστυχίας.

Η συνειδητοποίηση αυτών των παραμέτρων είναι αναγκαία προϋ-

¹ F. Sbordone, «Il quadrifarmaco Epicureo», *Cr Erc*, 13, 1983, 117.

² Η αναφορά στους Επικούρειους «διαφωνούντες» αφορά τον Τιμοκράτη, αδελφό του Μητρόδωρου, και τη Σχολή την οποία ίδρυσε μετά την αποχώρησή του από τον Κήπο.

³ Οι Στωϊκοί χρησιμοποιούν τον όρο «τετραφάρμακος» με διαφορετική σημασία. Προτείνουν μια τετραπλή διαίρεση τῶν αιτιῶν σε α) προκαταρκτικά, β) συναίτια, γ) συνεργά και δ) συνεκτικά, θεωρώντας ως το πλέον σημαντικό το συνεκτικό αίτιο. Ο Ποσειδώνιος κάνει απλή αναφορά αναφερόμενος στα τέσσερα πρωταρχικά στοιχεία δημιουργίας του κόσμου. Βλ. σχετικά Ελ. Καραμπατζάκη-Περδίκη, *Ο Ποσειδώνιος και η αρχαία Στοά*, σ. 107.

⁴ Φιλόδημος, *Πρὸς τοὺς σοφιστάς*, IV, 10-14.

πόθεση για την εξασφάλιση ενός καλύτερου βιοτικού επιπέδου μακριά από τις συγχύσεις και το άγχος που συντελούν στη δημιουργία «αμφιλεγόμενων» καταστάσεων ή συντηρούν τέτοιες καταστάσεις. Για τους Επικούρειους, η ευτυχία κρύβεται στα απλά καθημερινά πράγματα που όλοι οι άνθρωποι είναι σε θέση να τα αποκτήσουν με ελάχιστο κόπο. Αυτοί που επιθυμούν περισσότερα απ' ό,τι πραγματικά χρειάζονται, κάνουν ένα θεμελιώδες λάθος που μειώνει τις πιθανότητες να αισθανθούν ικανοποιημένοι από τη ζωή· ένα λάθος που προκαλεί περιττές στενοχώριες. Για τον Φιλόδημο, οι αναγκαίες φυσικές επιθυμίες μπορούν να πραγματοποιηθούν με απλά μέσα⁵, και η ηδονή που νοιώθουμε δεν είναι μικρότερη σε ποσοτικό βαθμό, απλώς διαφοροποιείται στο είδος. Αυτοί πάλι που αναζητούν την ικανοποίηση στον «τρυφηλό» βίο, τις περισσότερες φορές υποφέρουν χωρίς λόγο είτε ως άμεση συνέπεια του γεγονότος ότι ζουν στην πολυτέλεια είτε από αδυναμία να ικανοποιήσουν τις αυξημένες και μη φυσικές επιθυμίες και τις ανάγκες τους. «Σύμβουλος»⁶ μιας πετυχημένης ζωής δίχως προβλήματα και «ανισορροπίες» είναι η λιτότητα. Όταν είμαστε μετρημένοι και συνετοί, είμαστε σε θέση να ξεπερνούμε τις δυσκολίες που στέκονται «τροχοπέδη» στην εξέλιξή μας και στην απόκτηση της ευτυχίας. Από τη στιγμή που είμαστε ευδιάθετοι, λίγα χρειάζονται προκειμένου να διατηρήσουμε την ευτυχία. Χωρίς όμως την «ευδιαθεσία» ή «ευθυμία» δεν γίνεται να απολαύσουμε τις λεγόμενες χαρές της ζωής. Στο ηδονιστικό επικούρειο σύστημα η κατάσταση προσωπικής «ευεξίας» συνεπάγεται αναγκαστικά την παρουσία ηδονής που είναι φυσική κατάσταση. Η ηδονή ως το «τέλος» της επικούρειας ηθικής σχετίζεται με την «ευδαιμονία» και την «αταραξία»⁷. Οι εξαρτήσεις από πολυτέλειες ωστόσο θεωρούνται ως επίβλαβή στοιχεία για την ευδαιμονία.

⁵ A. A. Long, *Ελληνιστική φιλοσοφία: Στωϊκοί, Επικούρειοι, Σκεπτικοί*, σ. 117.

⁶ Γ. Κορδάτος, *Ιστορία της Ελληνικής Φιλοσοφίας*, Αθήνα, εκδ. Μπουκουμάνη, 1972, σ. 429.

⁷ G. Reale, *Storia della filosofia antica*, vol. 3, σ. 265.

Χωρίς αμφιβολία, η αρρώστια και ο πόνος είναι δυσάρεστα, όμως οι άνθρωποι είναι από τη φύση τους φτιαγμένοι, ώστε να αντέχουν εύκολα τα "δεινά" και να μην χρειάζονται να υποφέρουν πάρα πολύ γι' αυτά. Οι αρρώστιες και οι δυστυχίες είναι είτε σύντομες ή διαρκείας, είτε ήπιας μορφής είτε οξείας. Όμως η πολύ δυνατή ταλαιπωρία διαρκεί χρονικά λίγο, εφόσον ο οργανισμός ή πεθαίνει ή βρίσκει την ισορροπία του συνεπώς δεν πρέπει να προβληματίζει η έγνοια των δυσκολιών που ακολουθούν⁸. Ο Φιλόδημος αναφέρει ότι καθώς οι άνθρωποι γερνούν γίνονται περισσότερο ανθεκτικοί στον πόνο, αφού αποκτούν μεγαλύτερη εμπειρία παρόμοιων καταστάσεων. Ο ψυχικός πόνος είναι πολύ μεγαλύτερος από τον σωματικό. Από τη στιγμή όμως που τον «συλλάβεις» μέσα από τις διδαχές της επικούρειας φιλοσοφίας δεν χρειάζεται πλέον να τον αντιμετωπίσεις. Ουσιαστικός παράγοντας ευτυχίας είναι η συνειδητοποίηση των ορίων των «δεινών» που πιθανό να υποφέρει το σώμα και η απόλαυση της σιγουριάς ότι η ζωή θα είναι εξαιρετικά "ηδονική", αν δεν την "δηλητηριάξεις" με άγχη και μη αναγκαίες ή ανεκπλήρωτες επιθυμίες.

Η απαλλαγή από τις θρησκευτικές δεισιδαιμονίες και η απομάκρυνση του άγχους που σχετίζεται με την "θεία" τιμωρία θεωρούνται ως τα μέσα αποδέσμευσης των ανθρώπων από τον "πανικό" και το "δέος" απέναντι στη θεϊκή ύπαρξη και των γήινων εκπροσώπων της. Για τους Επικούρειους, η θρησκεία ως παράγων της ανθρώπινης δυστυχίας, όχι μόνο ενσπείρει το φόβο του Θεού και της μετά θάνατο τιμωρίας, αλλά ισχυροποιείται στις συνειδήσεις των θνητών επιβάλλοντας κοινωνικές αντιλήψεις και καλλιεργώντας ψυχολογικές ανασφάλειες, οι οποίες διαιωνίζουν κοινωνικές μορφές καταπίεσης. Ο μύθος που επιχειρούν να καταρρίψουν οι Επικούρειοι είναι ότι η θρησκεία συμβάλλει στη δίκαιη και

⁸ G. Reale, *Storia della filosofia antica*, vol. 3, σ. 265.

ενάρετη συμπεριφορά των ανθρώπων.

Για τον Φιλόδημο συγκεκριμένα, οι Θεοί είναι «διφυείς»⁹ υπάρξεις οι οποίοι κατοικούν στα "μετακόσμια" και χαρακτηρίζονται από "απάθεια" και "αταραξία". Ο «φιλοδήμειος» χαρακτηρισμός του «επικούρειου Θεού», από τη μία σαν ζωντανή ύπαρξη όμοια με αυτή του ανθρώπου, η οποία χαρακτηρίζεται από την αρετή της φρόνησης, "δημιουργημένη" από ψυχή και σώμα, και από την άλλη σαν μια ενότητα «αγέννητη» και «άφθαρτη», σηματοδοτούν επιτυχώς τον όρο «διφυής».

«έν τῶι περὶ [όσιό]τητος ἀποφαινομένου τὸ θεῖ[ον] μήτε [σάρκι]νον εἶναι [κα]τ' ἀναλογία [ἔχ]ον τι [σῶμ' ὄπερ] ἡγεῖται»¹⁰. Τόσο για τους υπόλοιπους Επικούρειους όσο και για τον Φιλόδημο, η «ατέλεια» του φυσικού κόσμου μαρτυρεί αφ' ενός ότι κανένας θεός δεν έπλασε τον κόσμο και αφετέρου ότι ο τελευταίος δεν διέπεται από τελειότητα¹¹.

Η σημαντικότερη ιδιότητα του υλικού χαρακτήρα των Θεών είναι η μακαριότητα¹² και η γνώση των "ύψιστου" αγαθού. Δεν περιμένουν τίποτα από τους ανθρώπους και δεν «συλλαμβάνονται» από τις αισθήσεις.

Η παραπάνω άποψη είναι γνωστό ότι οδήγησε σε μια σφοδρή πολεμική εναντίον της επικούρειας φιλοσοφίας· ο ίδιος ο Επίκουρος κατηγορήθηκε για «ασέβεια» και «αθεΐα» δημιουργώντας ένα στενό εχθρικό κλοιό γύρω από το φιλοσοφικό του σύστημα¹³. Η άρνηση της «θείας πρόνοιας» και η αμφισβήτηση της «ειμαρμένης» έφεραν τους Επικούρειους αντιμέτωπους με κάθε είδους κατηγορίες ίσως από τους Στωϊκούς κυρίως αντιπάλους.

Για τον Φιλόδημο, ολόκληρη η φιλολογία περί θεών μαρτυρεί μια

⁹ E. Renna, «Per la teologia Epicurea», *Cr Erc*, 13, σ. 27.

¹⁰ Επίκουρος, *De Natura*, [19.1] 4-7, (Arrighetti)², σ. 172.

¹¹ Πρόκειται για μια αντίληψη, η οποία αντικείται στη στωϊκή τελεολογική αντίληψη περί της κοσμικής τελειότητας. Βλ. Σ. Παπαντωνίου, «Δόγματα περί θεού Στωϊκών και Επικουρέων», *Ζήνων*, 3, 1982, σσ. 79, 81.

¹² Γ. Αβραμίδης, *Πηγές Επικούρειας Φιλοσοφίας*, σελ. 276.

¹³ A. Angeli - M. Colaizzo, «I frammenti di Zenone Sidonio», *Cr Erc*, 9, σ. 111.

ηρωϊκή για την εποχή εκείνη, και επίπονη διανοητική προσπάθεια να κατανοηθεί η ύπαρξη των θεών με όρους και υποθέσεις υλιστικής φυσικής: οι θεοί δεν έπλασαν το σύμπαν¹⁴ και ζουν υποταγμένοι στους νόμους της φύσης και της κίνησης των ατόμων, οι οποίοι τους υπερβαίνουν· ωστόσο είναι άφθαρτοι καθώς η ύπαρξή τους είναι «μορφική» και όχι «αριθμητική»· ζούνε σε πλήρη μακαριότητα βιώνοντας αποκλειστικά την «καταστηματική» ηδονή· αποτελούν έτσι τα τέλεια πρότυπα προς μίμηση· δεν καταγίνονται με τη διακυβέρνηση του σύμπαντος, ούτε αναμειγνύονται στις ανθρώπινες υποθέσεις.

Κατά τον ορισμό του Φιλόδημου ασεβής είναι αυτός που αποδίδει στους Θεούς γνωρίσματα, τα οποία έρχονται σε αντίθεση με την έννοια της ύψιστης μακαριότητας. Με άλλα λόγια είναι αυτός που αποδίδει στους Θεούς ανθρώπινες "δοξασίες". Αντίθετα, ευσεβής είναι αυτός που χρησιμοποιεί ως μέτρο την φυσική τελειότητα του θείου προκειμένου να ζήσει ως «θεός» ανάμεσα στους ανθρώπους, έχοντας ως οδηγό του τη φιλοσοφική άσκηση· είναι ο μοναδικός τρόπος για να τιμήσει κανείς τους Θεούς. Η πρόθυμη συμμετοχή, λοιπόν, του Επικούρειου στους θρησκευτικούς εορτασμούς έχει ακριβώς αυτόν τον χαρακτήρα· συμβολίζει και συγχρόνως τιμά την προσέγγισή του στο θεικό πρότυπο.

Η δεύτερη πρόταση - αξίωμα της «τετραφαρμάκου» που αναπτύσσει ο Φιλόδημος, σχετίζεται με το έσχατο υπαρξιακό θέμα του θανάτου. Απ' όλους τους φόβους που καταδυναστεύουν τον άνθρωπο, κανείς δεν συγκρίνεται με το δέος που προκαλεί η θνητότητα: «*Ἡδὸν γίνεται τὸ ζῆν δταν ἀπῆ θανάτου φόβος*», κατά τη γραφική έκφραση του Διογένη Οινωανδέα¹⁵.

Ακόμη και για εκείνους που δεν αντιμετωπίζουν άμεσο κίνδυνο, η

¹⁴ J. Gaskin, "The Epicureans Philosophers", London, εκδ. Everyman, 1995, σσ. 145-146.

¹⁵ Διογ. Οινωανδέας, *Η Μεγάλη Επιγραφή*, αποσπ. 130.

προοπτική του θανάτου σε κάποια απρόβλεπτη μελλοντική στιγμή έχει τη δύναμη να προκαλεί κρίσεις άγχους και να οδηγεί σε ακραίες καταστάσεις. Για τον περισσότερο κόσμο, ο θάνατος παραμένει ένα τρομερό μυστήριο που το νόημά του θα φανεί αφού επέλθει το μοιραίο.

Ο Φιλόδημος, ως Επικούρειος, επιχειρεί να «εξοβελίσει» το υπαρξιακό άγχος προβάλλοντας την ιδέα ότι η μεταθανάτια ζωή θα μπορούσε να διαφέρει από την «προ ζωής» κατάσταση¹⁶. Μπορεί η ύλη απ' την οποία αποτελούνται όλα τα έμβια όντα να είναι αιώνια, όμως η ζωή και η συνείδηση είναι εφήμερες και δευτερογενείς ιδιότητες που έρχονται και παρέρχονται ανάλογα με τον τρόπο διάταξης των ατόμων:

«Ὁ θάνατος¹⁷ οὐδὲν πρὸς ἡμᾶς τὸ γὰρ διαλυθὲν ἀναισθητεῖ, τὸ δὲ ἀναισθητοῦν οὐδὲν πρὸς ἡμᾶς»¹⁸, κατά τη χαρακτηριστική έκφραση των *Κυρίων Δοξῶν*.

Οι άνθρωποι πρέπει να συνηθίσουν στην ιδέα ότι ο θάνατος δεν υφίσταται. Κάθε καλό και κάθε κακό βρίσκεται στην αίσθησή μας· όμως θάνατος σημαίνει στέρηση της αίσθησης· γι' αυτό το λόγο έχουμε ένα παραπάνω κίνητρο να χαρούμε τη θνητότητα του βίου, από τη στιγμή που απαλασσόμαστε από τον «πόθο» της αθανασίας. Ο θάνατος δεν έχει να κάνει ούτε με τους ζωντανούς ούτε με τους πεθαμένους· όταν έρχεται ε-μείς είμαστε «απόντες» και έτσι δεν μας απασχολεί, ενώ όταν «διάγουμε» τον βίο αυτός είναι ανύπαρκτος.

«τὸ φορικωδέστατον οὖν τῶν κακῶν ὁ θάνατος, οὐθὲν πρὸς ἡμᾶς, ἐπειδήπερ ὅταν μὲν ἡμεῖς ὦμεν, ὁ θάνατος οὐ πάρεστιν, ὅταν δὲ ὁ θάνατος παρῆ, τόθ' ἡμεῖς οὐκ ἐσμέν οὔτε πρὸς τοὺς ζῶντάς ἐστιν οὔτε πρὸς

¹⁶ Τόσο ο Επίκουρος όσο και ο Φιλόδημος αποδέχονται την άρνηση κάθε προοπτικής αθανασίας. Ωστόσο οι δύο ουσίες άτομα και κενό, από τις οποίες αποτελείται η δομή των πραγμάτων, παραμένουν άφθαρτες.

¹⁷ Η στάση απέναντι στον θάνατο αποτελεί την κορωνίδα του επικουρείου αισθησιοκρατικού εμπειρισμού.

¹⁸ Επίκουρος, *Κύριαι Δόξαι*, 2.

τοὺς τετελευτηκότας»¹⁹.

Κάνοντας μια μικρή ανασκόπηση στη "φυσική" διαπιστώνουμε ότι ολόκληρο το "σύμπαν" ενδέχεται να μην είναι άπειρο χρονικά. Αν το "σύμπαν" είναι όντως «πεπερασμένο», τότε όλη η ύλη που περικλείει καταλήγει στη μορφή που είχε στις απαρχές του: τα πάντα θα συμπυκνωθούν σε ένα γεωμετρικό σημείο²⁰. Οι Επικούρειοι με το να αρνούνται κάθε είδος επιβίωσης μετά θάνατον, φιλοδοξούν να καταρρίψουν το σύστημα "ἀμοιβῶν - τιμωριῶν" εντάσσοντάς το στο ευρύτερο πλαίσιο της δεισιδαμονικής μυθολογίας.²¹

Με την επίγνωση ότι ο φόβος του θανάτου είναι κοινός σε όλους τους ανθρώπους και σε όλες τις εποχές, ο Επίκουρος τόνιζε ίσως υπερβολικά την ψυχική ταραχή που προκαλούν δοξασίες για την τύχη της ψυχής μετά θάνατον. Η γέννηση και ο θάνατος είναι τα όρια που περικλείουν την ύπαρξη του προσώπου. Το «Εγώ» ενός ατόμου δεν υπήρξε σε άλλο σώμα, ούτε πρόκειται να υποστεί κανένα είδος μετενσάρκωσης ύστερα από την παρούσα ζωή. Ο θάνατος «επισφραγίζει» τη χρονική διάρκεια ανάπτυξης κάθε έμβιου όντος και επικυρώνει την μοναδικότητα της ύπαρξής του. Τίποτα δεν παραμένει αιώνια για τους Επικούρειους, εκτός φυσικά από τα άτομα· όλα τα σύνθετα σώματα υπόκεινται στο "φυσικό" υλικό νόμο της "παρακμής", από την οποία δεν ξεφεύγει ούτε ο άνθρωπος, εφόσον αποτελείται από ύλη. Ο Λουκρήτιος -επηρεασμένος από τον Επίκουρο και τον Φιλόδημο- περιγράφει μέσα σε λίγους στίχους την αντίληψη που έχουν οι Επικούρειοι για το θάνατο.

Ωστόσο, όσο ανέφικτη κι αν είναι η αιώνια ζωή, καθόλου δεν έλειψε από τα ανθρώπινα πλάσματα η φιλοδοξία να την κατακτήσουν έστω

¹⁹ Διογένης Λαέρτιος, X, §125.

²⁰ Στο σημείο αυτό συνδέεται ο φυσικός με τον ανθρώπινο θάνατο.

²¹ Χ. Θεοδωρίδης, *Επίκουρος, η αληθινή όψη του αρχαίου κόσμου*, Αθήνα, εκδ. Εστία, 1984, σ. 200.

και συμβολικά· εξάλλου το «δέλεαρ» της αιώνιας ζωής προβάλλεται από τις θρησκείες ως η δίκαιη ανταμοιβή του πιστού για τη θρησκευτική του αφοσίωση προς τα θεία. Για τους Επικούρειους αυτό αποτελεί μια «ουτοπία». Έξω από τον Κόσμο των μύθων, κανείς δεν κατόρθωσε να επινοήσει μια μέθοδο «ανάστασης» των νεκρών, ούτε κατάφερε να αναχαιτίσει την αδυσώπητη πορεία της γήρανσης.

Η «φιλοδήμεια» ανάλυση της «τετραφαρμάκου» έρχεται να ενισχύσει τη γενική πεποίθηση ότι ο κάθε άνθρωπος έρχεται να ζήσει πάνω στη γη ελεύθερος από τα «μεταφυσικά» δεσμά, απαλλαγμένος από την αυστηρή «εποπτεία» οποιουδήποτε Δημιουργού, είτε θεού είτε λόγου. Εναπόκειται σ' εμάς να ανακαλύψουμε τους πραγματικούς περιορισμούς που επιβάλλει η φύση προσεγγίζοντας έτσι την «ελευθερία» και την «μακαριότητα» της «ατάραχης» ζωής.

2. Φιλόδημος: *Περὶ παρρησίας*

Η εργασία του Φιλόδημου *Περὶ παρρησίας*²² -η μοναδική ευρέως γνωστή δουλειά στην αρχαιότητα μ' αυτό τον τίτλο- είναι εξαιρετικής σημασίας για την κοινωνική εξέλιξη των Επικούρειων. Αυτή παρέχει στοιχεία για τις εκπαιδευτικές δραστηριότητες και τις μεθόδους «παραίνεσης» και «ενθάρρυνσης» μεταξύ των μελών του Κήπου, σε Αθήνα και τον ρωμαϊκό κόσμο²³. Το περιεχόμενό της δεν εστιάζεται αποκλειστικά σε υποθετικές ερωτήσεις - απαντήσεις σε συνδυασμό με τη θεωρία της "ψυχαγωγίας" αλλά εμπεριέχει και "ανακλάσεις" πάνω στην πραγματική ψυχαγωγική πρακτική, καθοδηγώντας τις επικούρειες κοινότητες προς την κατεύθυνση της αμοιβαίας "συμβουλής" και της "ειλικρινούς" διόρθωσης των λαθών. Ένα μικρό αλλά περιεκτικό τμήμα της πραγματείας έχει φθάσει στα χέρια της ομάδας Gigante, αν και το μεγαλύτερο τμήμα της έχει χαθεί.

Η ολοκληρωμένη εικόνα, θα μπορούσε παρ' όλα αυτά να επιτευχθεί, αν συσχετίσουμε την επικούρεια «ψυχαγωγία» με την «κοινή εκπαίδευσή τους. Αυτή μπορεί να επιτευχθεί εστιάζοντας στα ζητήματα που η ίδια η εργασία θέτει, και στις απαντήσεις που δίδονται στη βάση μιας διαδικασίας «ηθικής διαπαιδαγώγησης»²⁴. Επιπλέον, γίνεται καλύτερα κατανοητή η έννοια της ηθικής καθοδήγησης μέσα από αποσπάσματα της «υποθετικής» δραστηριότητας και της «ιατρικής» πρακτικής²⁵. Η «ιατρική» αναλογία, η οποία, ήδη από την εποχή του Σωκράτη, απαντάται πολύ συχνά ως ερμηνευτική της γνήσιας λειτουργίας της φιλοσοφίας, χρησι-

²² F. Amoroso, «Filodemo sulla conversazione», *Cr Erc*, 5, 1975, σ. 63.

²³ G. Macchiaroli, «Studi sull' Epicureismo greco é romano», *Parola del passato*, 16, 1983, σσ. 270-271.

²⁴ M. Gigante, «Philosophia Medicans in Filodemo», *Cr Erc*, 5, 1975, σ. 54.

²⁵ E. Asmis, «Filodemus Epicureanism», *ANRW*, 36.4, σ. 2394.

μοποιείται εδώ ως μια «σταθερά» για τις επικούρειες ανακαλύψεις αποτελώντας το επίκεντρο της προσοχής, αφού δημιουργεί πρόσφορο έδαφος για τις «διαδικασίες» και τους «τρόπους» ανάπτυξης του σοφού. Αποκαλύπτει τις «ασυμβίβαστες» και «ξεπερασμένες» θεωρίες των προγενέστερων επικούρειων δογμάτων αποσκοπώντας στην πνευματική ανέλιξη του ατόμου. Από την ανάγνωση των συναφών αποσπασμάτων προκύπτει ότι η «παρρησία»²⁶ ωθεί τον επικούρειο φιλόσοφο να χρησιμοποιήσει ισχυρά «παιδευτικά» εργαλεία, όπως είναι η «κρίση», η «συμβουλή», η «παραίνεση», το «λάθος», δημιουργώντας έτσι τις προϋποθέσεις για μια ολοκληρωμένη εκπαιδευτική και κοινωνική διαδικασία. Η συχνότητα εμφάνισης ορισμένων όρων όπως «λάθος - σφάλμα» και «διόρθωση» καθώς και η ποικιλία των λέξεων που προσιδιάζουν στην έννοια «μομφή» είναι χαρακτηριστικά διακριτέα που συγκροτούν την πραγματεία του Φιλόδημου που τιτλοφορείται *Περὶ παρρησίας*. Ο τίτλος αυτός καταδεικνύει ότι ο επικούρειος φιλόσοφος «ταυτίζει» τη διδασκαλία του μ' αυτή την ηθική έννοια που αλλιώς ονομάζεται και «τιμιότητα του λόγου» ή «ανασκευή των λανθασμένων επικοινωνιακών πρακτικών». Η πιο κατάλληλη μετάφραση της φιλοδήμειας «παρρησίας»²⁷ κατά τον Gigante είναι αυτή της «ειλικρινούς κριτικής».

Η παρρησία λοιπόν περιγράφει την «ευθεία» και «άμεση» κριτική που γίνεται στα λάθη, από άτομα της σχολής ευρέως, και όχι αποκλειστικά από κάποιες μεμονωμένες ατομικές περιπτώσεις. Στην επικούρεια βιοθεωρία όλοι οι συμμετέχοντες ενθαρρύνουν επισημαίνοντας τυχόν λάθη και δίνουν το έναυσμα για μια ουσιαστικότερη επικοινωνία και διδασκαλία μέσα από τη διαδικασία του "διαλέγεσθαι".

²⁶ Η έννοια της «παρρησίας» έχει μακρά ιστορία. Συνδέεται με την πολιτική ρητορεία αλλά αναδείχθηκε φιλοσοφικά από τους Κυνικούς.

²⁷ M. Gigante, «Testimonianze di Filodemo sulle motive paideutici nella opera filodemea», *Cr Erc*, 4, 1974, σσ. 38-39.

Αυτές οι συνήθειες εκπαιδευτικές πρακτικές καθιερώθηκαν ως «ισχυρά εργαλεία», στην απόκτηση της πνευματικής «απελευθέρωσης» και στην εξάλειψη της «αγωνίας». Ο επικούρειος σοφός, γνώστης της επικούρειας «αταραξίας», έχει ως ύψιστη αποστολή τον «διαφωτισμό» των μαθητών του, και την εξασφάλιση εκ μέρους του των "ηθικών και πνευματικών" τους εφοδίων. Η επικράτηση του όρου "παρρησία" ωστόσο συνδέθηκε άρρηκτα με τον δεσμό της "φιλίας" και της "αμοιβαιότητας". Οι Επικούρειοι «απαιτούν» να εξετάζεται η ψυχαγωγική - παιδευτική πρακτική με βάση τη φιλία που αναπτύσσεται στα πλαίσια της «φιλοσοφικής» κοινότητας, ως μια προέκταση και μεταβολή αυτής. Σε επιστημολογικό επίπεδο, για τον Φιλόδημο η «φιλία» αποτελεί την έννοια «γένους» και η «παρρησία» αυτή του «είδους»· με βάση τις «οικείες» σχέσεις, οι Επικούρειοι συμβουλεύουν και επικρίνουν ο ένας τον άλλο, εφόσον «βού]λεται μὲν δ]ιὰ φιλίας νουθετεῖν»²⁸. Επίσης ενώ οι ωφέλειες που πηγάζουν από την φιλία είναι πολλές, τίποτα δεν «μετράει περισσότερο από την ικανότητα κάποιου να διδάσκει «συνδιαλεγόμενος», και την αρετή του άλλου να ακούει. Ο σχολιαστής Phillipson μάλιστα χαρακτηρίζει την φιλοδῆμεια «παρρησία» ως μια «επιτομή» των μαθημάτων του επικούρειου Ζήνωνα του Σιδώνιου, ο οποίος υπήρξε και δάσκαλος του Φιλόδημου. Ο τελευταίος μάλιστα προσθέτει ότι η «παρρησία» είναι μια αρετή αντικείμενη στην «κολακεία»²⁹, αποδεικνύοντας την σπουδαιότητα και την υπεροχή της.

Για τον επικούρειο φιλόσοφο ο «περί παρρησίας λόγος» μπορεί να θεωρηθεί ως ηθική συμπεριφορά καθώς και ως συγκεκριμένος τρόπος βίου. Ωστόσο αξίζει να αναφερθεί ότι ο Ιταλός μελετητής T. Gargiulo³⁰ ανασκεύασε αυτή τη θέση, θεωρώντας δεδομένο ότι η αρετή που «εναντιώ-

²⁸ F. Amoroso, «Filodemo sulla conversazione», *Cr Erc*, 5, 1975, σ. 63.

²⁹ T. Gargiulo, «Filodemo sull' adulazione», *Cr Erc*, 11 (1981), σ. 104.

³⁰ Ο.π., σ. 105.

νεται» στην κολακεία δεν είναι η παρρησία, αλλά η φιλία. Σ' αυτή την περίπτωση, η φιλία αποτελεί το «ενδιάμεσο» μεταξύ της «κολακείας» αφ' ενός και της «εμπάθειας» αφ' ετέρου. Συνεπώς, όπως η «παρρησία» αποτελεί ουσιώδες συστατικό της φιλίας, έτσι και η «συγκατάθεσις, προς χάριν λέγειν και ἔπαινος», είναι αναπόσπαστο κομμάτι της κολακείας.

Ο Φιλόδημος θεωρεί ότι τα «αγαθά» της φιλίας έχουν διάρκεια και είναι ισχυρά· η κολακεία από την άλλη, όπως ήδη αναφέρθηκε, αποτελεί το "αντίπαλο δέος" της φιλίας. Οφείλουμε να πιστεύουμε ότι όλα τα «καλά» πηγάζουν από υγιείς διαπροσωπικές σχέσεις που αναπτύσσονται επιφέροντας την πολύπλευρη «παιδευτική γνώση». Πρέπει να αποφεύγουμε τις «μεγαλόστομες» εκφράσεις των κολάκων και τη δουλοπρέπειά τους, βάζοντας ως στόχο, την συναναστροφή με τα άτομα εκείνα που έχουν τη δύναμη να εκφράζονται με σθένος: *«καὶ τὰ δι[ιὰ] [φι]λίας ἀγαθὰ συνεχέστ' ἀ[ποδηλ]λῶμεν αὐτοῖς, ἧς ἀντι[ί]παλός ἔστιν κολακεία, [καὶ] τὰ διὰ παρρησίας ἀγαθὰ περι[ι]γιγνόμενης τῆς τε πρὸς τοὺς συνήθεις καὶ τῆς πρὸς ἅπαν τὰς ἀνθρώπους τησψίναις³¹ [διαλαμβ]άνωμεν καὶ φεύ[γω] μὲν ἀέριαν τὴν μετὰ κολάκων ἀναστροφὴν, μᾶλλον [δὲ] καὶ αὐ[τῶν] ἐπιμειξίαν [τῆ]ν δὲ μετὰ τῶν ἐλευθέρω[ς] ὀμι]λούντων ζωὴν διώκωμεν».*

Τα αγαθά της φιλίας είναι τα πιο «σταθερά» θεμέλια για τη διαδικασία ανασυγκρότησης του παιδευτικού «προφίλ»³² των Επικούρειων. Η συναναστροφή με τους κολάκες δεν έχει να προσφέρει τίποτα άλλο παρά ντροπή, λάθη και υποδούλωση προσωπικότητας. Συζητήσεις και «συλλογισμοί» διεκδικούν την «πρωτοκαθεδρία» στην επικούρεια έρευνα για

³¹ Κατά την προσωπική άποψη του Μ. Gigante, η λέξη «τησψίναις» «αντικαθιστά» τη λέξη «τοῖς ψόγοις». Ο ίδιος επισημαίνει τη δυσκολία της επικούρειας ορολογίας αναφέροντας ότι το λεξιλόγιο είναι προσωπική επινόηση του Επίκουρου και έχει φτάσει στα χέρια μας μέσω άλλων πηγών. Βλ. Μ. Gigante, "Per l' interpretazione dell' opera Filodemea sulla libertà di parola", *Cr Erc*, 2, 1972, σ. 63.

³² F. Amoroso, «Filodemo sulla conversazione», *Cr Erc*, 5, σ. 64.

την αλήθεια. Η παρρησία³³ τελικά αναδεικνύεται ως μια μορφή φιλίας, η οποία σε αντίθεση προς την κολακεία «υποδεικνύει» τη σωστή συμπεριφορά και διδασκαλία, ενώ η υπεροχή τους ενισχύεται από τη διαδικασία «μεταλαμπάδευσης» μέσω της μεθόδου της ιατρικής αναλογίας.

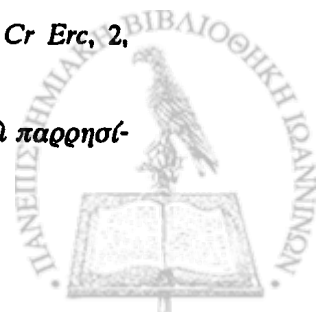
Ο Φιλόδημος απορρίπτει τους κόλακες αποκαλώντας τους ανειλικρινή άτομα, η δύναμη των οποίων σταματάει ακριβώς στο σημείο που παύει και η ισχύς των ανωτέρων τους. Αντίθετα, η «παρρησία» -που χαρακτηρίζει τις σθεναρές προσωπικότητες- παρουσιάζεται «ενδογενώς» συνδεδεμένη με τη φιλία, ως μια στοχαστική μέθοδος που χρησιμοποιείται για την «Ίαση» της ψυχής με απώτερο στόχο τη γαλήνη και την ηρεμία. Ο Φιλόδημος υποδεικνύει ως στόχο της φιλοσοφικής κοινότητας των φίλων: α) την ανασυγκρότηση χαρακτήρων και β) τη θεωρητική αναζήτηση.

Ως προς το δεύτερο σκέλος³⁴ η «παρρησία» είναι ουσιαστικής σημασίας. Στο έργο του *Περὶ ὀργῆς* ο Φιλόδημος φαίνεται ότι περιέγραφε με ποιο τρόπο ο θυμός «συμπορεύεται» με τη φιλοσοφία, «ματαιώνοντας» την πορεία των ανθρώπων που δεν μπορούν να αντέξουν τις «επιπλήξεις», τις «παραινέσεις» και δεν αποδέχονται τα σφάλματα, στα οποία έχουν περιπέσει. Σε αντίθεση προς τους Στωϊκούς, για τον Φιλόδημο ο θυμός είναι ένα συναίσθημα "φυσικό", το οποίο δεν γίνεται να μην υπάρχει, αλλά ωστόσο μπορεί να μετριαστεί μέσω της διδασκαλίας και της άσκησης. Όσον αφορά την «ανασκευή» των χαρακτήρων -για την οποία η σημαντικότερη πηγή είναι το έργο του Φιλοδήμου³⁵- απαιτείται μια συναισθηματική μεταστροφή και μια ενεργός συμμετοχή διδασκάλων και μαθητών στη διαδικασία του «συλλογίζεσθαι». Στο έργο του *Περὶ ὀρ-*

³³ M. Gigante, «Per l'interpretazione dell' opera Filodemea sulla libertà di parola», *Cr Erc*, 2, 1972, σσ. 60-61.

³⁴ E. Asmis, «Philodemus' Epicureanism», *ANRW*, 36,4, σ. 2397.

³⁵ Η ομάδα Gigante αναφέρει ως σημαντικότερες πηγές τα έργα *Περὶ ὀργῆς* και *Περὶ παρρησίας*.

γῆς³⁶ μάλιστα, όσο αυτό έχει αναγνωσθεί, όχι μόνο αναφέρεται εκ νέου στην «παρρησία» αλλά σκιαγραφεί και την αντίθεση μεταξύ δυο μεθόδων «προτροπής», με σαφή υπαινιγμό στην αυστηρή τους διάκριση.

Στο *Περὶ παρρησίας* γίνεται ο τυπικός διαχωρισμός του ανθρώπου που χρησιμοποιεί την «ελευθερία του λόγου» με σωστό τρόπο, από αυτόν που προσποιείται χρησιμοποιώντας την «παρρησία» προκειμένου να περάσει αυθαίρετα και αβίαστα τη θέση του στην πρώτη περίπτωση πρόκειται για τον σοφό, ενώ στη δεύτερη για έναν αλαζόνα. Είναι ξεκάθαρο από τα παραπάνω ότι ο Φιλόδημος διαχωρίζει την ειλικρίνεια και την καθαρότητα του λόγου από την πονηρία στη συμπεριφορά του «κόλακος» ανθρώπου. Ο Φιλόδημος απορρίπτει τις συκοφαντικές συμπεριφορές του τελευταίου, τις προσβολές, τις δυσφημίσεις και τις υβριστικές εκφράσεις, ενώ από την άλλη, επικροτεί τις εκλεπτυσμένες συμπεριφορές, την καλή θέληση και την αποχή από κάθε προσπάθεια «δημαγωγίας».

Είναι γνωστό ότι ο Επικουρισμός δεν υπήρξε μια «μονολιθική» κίνηση. Την εποχή του Φιλόδημου αναπτύχθηκαν διαξιφισμοί και μεγάλα ρήγματα μεταξύ των Επικουρείων³⁷. Ο Κικέρωνας υποστηρίζει ότι οι Επικούρειοι ανέπτυξαν τρεις διαφορετικές θεωρίες σχετικά με το ζήτημα της φιλίας και έδωσαν διαφορετικές λύσεις στο πρόβλημα πώς να αποδείξουμε το «ύψιστο» αγαθό, και να το προσδιορίσουμε με βάση τις αρετές και την ηδονή³⁸. Εκεί γίνεται λόγος για τους περίφημους «επικούρειους διαφωνούντες», οι οποίοι ανήκουν στην κατηγορία είτε των "άμεσων" πολεμίων, είτε σ' αυτούς που υπήρξαν αρχικά οπαδοί του Επικουρισμού και στη συνέχεια αποστάτησαν³⁹. Ο Φιλόδημος εντοπίζει τη διαφωνία τους συγκριτικά με τους «ορθόδοξους» Επικούρειους στο ζήτημα της τέ-

³⁶ Philodemus, *On Anger*, col. 35.12 - 37.9.

³⁷ F. L. Auricchio et T. Guerra, «Aspetti e problemi della dissidenza Epicurea», *Cr Erc*, 11, 1981, σ. 29.

³⁸ T. Maslowski, «Cicero, Philodemus, Lucretius», *EOS*, 1978, σ. 216.

³⁹ L. Auricchio - T. Guerra, *ό.π.*, σ. 29.

χνης και της ρητορικής και στο πρόβλημα της «αγιοποίησης» του Επίκουρου και της προσφοράς του. Ο πάπυρος 1005 μάλιστα περιέχει μια επίθεση στους διαφωνούντες Επικούρειους, οι οποίοι αυτοαποκαλούνται "Επικούρειοι", αλλά στην ουσία δεν είναι.

Ο Φιλόδημος επιτίθεται σ' αυτούς τους διαφωνούντες για τον πόλεμο και τις ανορθόδοξες απόψεις τους σχετικά με τα γραπτά του ιδρυτή και των «καθηγεμόνων»⁴⁰. Οι θεωρίες τους αλλοιώνουν τα δόγματα της σχολής και «παραμορφώνουν» το προφίλ της συγγραφικής δραστηριότητας του Επίκουρου. Ο Φιλόδημος δεν αποδέχεται την ταυτότητα αυτών ως Επικούρειων, από τη στιγμή που αρέσκονται στις βλασφημίες, την κολακεία, την αλαζονεία και την έλλειψη παρρησίας⁴¹.

Ο Φιλόδημος φαίνεται να είναι ο πρώτος από τους επικούρειους φιλόσοφους που επαναπραγματεύτηκε τον όρο «παρρησία» ανοίγοντας νέους ορίζοντες για τη συστηματικότερη μελέτη των έργων που σχετίζονται με τη φιλία και την ελευθερία του λόγου πάντοτε εντός της επικούρειας προοπτικής. Η επιθυμία του για μια πιο ουσιαστική προσέγγιση της εκπαιδευτικής δραστηριότητας μέσα από την ικανότητα του «διαλέγεσθαι» οδήγησε στην εξάπλωση του «ιατρικού μοντέλου» ψυχικής θεραπείας, που χρησιμοποιήθηκε εκτεταμένα στην Ελληνιστική εποχή και στη συνέχεια και στην ελληνορωμαϊκή εποχή. Ο εντοπισμός της λανθασμένης συμπεριφοράς ως έκφρασης του «ανίδεου» ανθρώπου και η εξάλειψή της, επέφερε τη σταδιακή ενίσχυση των αντιστάσεων απέναντι στην εμφάνιση της «αλαζονείας» και της «κολακείας». Η δραστηριότητα του «όμιλείν» υπήρξε για τον Φιλόδημο και για τους υπόλοιπους Επικούρειους λόγος ζωής πρωταρχικής σημασίας, συνδεδεμένος απόλυτα στη βάση του ιδανικού της φιλίας.

⁴⁰ A. Angelli, «Filodemo, Agli amici di scuola», *Cr Erc*, 13, 1998, σ. 75.

⁴¹ L. Spina, «Il trattato di Filodemo su Epicuro e altri», *Cr Erc*, 7, 1977, σ. 69.

3. Το «Ιατρικό σχήμα» ως μέθοδος στοχασμού

Ο Φιλόδημος εισήγαγε στη φιλοσοφία του τον όρο «ιατρικό σχήμα»⁴², προκειμένου να δημιουργήσει τις κατάλληλες προϋποθέσεις για τη θεμελίωση και εξέλιξη του συστήματος της ηθικής του. Όπως δεν είναι πιθανό να επιτύχει κάποιος την σωματική του υγεία δίχως να καταφύγει στην αρωγή των γιατρών, έτσι οι άνθρωποι πρέπει να εμπιστεύονται τους εαυτούς τους και την εκπαίδευσή τους στους δασκάλους για την «ίση» της ψυχής⁴³. Το ιατρικό μοντέλο δίνει έμφαση, εκτός από τη λογική διάκριση μεταξύ γιατρού και παιδαγωγού και των αντίστοιχων αρμοδιοτήτων τους, σε άλλα δυο επίσης σημεία. Πρώτον, υπερτονίζει την ανάγκη επιμονής σε δύσκολες περιστάσεις, και την «εύλογη» χρήση αυστηρότητας - τιμωρίας απέναντι στους «δύστροπους» μαθητές. Ο παιδαγωγικός στόχος επιτυγχάνεται καθώς το «ιατρικό μοντέλο» δίνει τις απαραίτητες λύσεις για τους ποικίλους χειρισμούς που υιοθετούνται για τη συμμόρφωση των μαθητών.

Δεύτερον, μέσω του «ιατρικού σχήματος» "υπογραμμίζεται" η «υποθετική» φύση της αγωγής που προέρχεται από ένα «πολύχρονο» εμπειρικό καταστάλαγμα προσαρμοστικότητας. Η διαδικασία, δηλαδή, με τη βοήθεια της οποίας «μορφοποιούνται» τα εξωτερικά χαρακτηριστικά της αγωγής για την «ανάληψη» της ψυχής, έχει την αφετηρία της στο «ιατρικό μοντέλο».

Κατά σωκρατική μίμηση η παραπάνω μέθοδος παρομοιάζεται με εκείνη του «γιατρού» και του «πιλότου». Σ' αυτήν δεν υφίστανται κανόνες που να ισχύουν ομοιόμορφα για όλους και σε κάθε περίπτωση αντι-

⁴² Ο όρος «ιατρικό σχήμα» έχει την αφετηρία του, από άποψη περιεχομένου, στον Σωκράτη και κατ' επέκταση στον Πλάτωνα.

⁴³ Philodemus, «On frank Criticism», frg. 39.

θέτως σε οποιαδήποτε ιδιάζουσα περίπτωση τίθεται αυτόματα σε λειτουργία ο μηχανισμός «γέννησης» κανόνων, τους οποίους ο εκπαιδευτής καλείται να προσαρμόσει στο ηθικό του σύστημα. Με τον ίδιο τρόπο η τέχνη της ρητορικής μπορεί να συγκριθεί με την ιατρική, εξαρτώμενη πάντα από τη «φύση του ακροατηρίου»⁴⁴. Είναι λοιπόν ο ασθενής στη μια περίπτωση και το ακροατήριο στην άλλη που καθορίζουν τη μορφή και τη λειτουργία του σχήματος.

Το «θεραπευτικό» μοντέλο χρησιμοποιήθηκε ευρέως κατά τη διάρκεια των ελληνοιστικών χρόνων και από τις τρεις σχολές, δηλαδή τη στωική, την επικούρεια και τη σκεπτική. Αυτή η «εκτεταμένη» χρήση του όρου «χρωματίζει» την κοινή αντίληψη ενός φιλοσοφικού τρόπου - εργαλείου, το οποίο χρησιμοποιείται για τη φροντίδα των ανθρώπινων ασθενειών. Το ιατρικό μοντέλο επίσης αξιολογήθηκε από τους Επικούρειους και ο Marcello Gigante απέδειξε τη χρησιμότητά του στο έργο του Φιλόδημου⁴⁵. Στην πραγματεία *Περὶ παρρησίας*, αυτή η αναλογία "ερμηνεύει" μια συναφή ηθική και παιδευτική άποψη της «ελευθερίας» του λόγου, η οποία εξυπηρετεί στην εξατομίκευση "λαθών" και "παθών" παρουσιάζοντας παράλληλα και τη θεραπεία για ανάρρωση και σωτηρία των «αρρώστων» ψυχολογικά ατόμων. Η χρήση της παρρησίας αποτελεί το θεραπευτικό μέσο, με το οποίο κατακτάται η γαλήνη της ψυχής⁴⁶.

Στη βάση του «ιατρικού» σχήματος, ο M. Gigante απέδειξε ότι η θεραπεία που ανακαλύφθηκε στα έργα του Φιλόδημου υπήρξε διπλή: α) "ιατρική", β) "χειρουργική" - "διεισδυτική". Οι δυο αυτές μορφές έχουν ως πρώτιστο καθήκον την φροντίδα των νέων με την υποστήριξη ηθικοπνευματικής «θεραπείας» και τη χρησιμοποίηση των «χειρουργικών το-

⁴⁴ Φιλόδημος, *Περὶ ρητορικῆς* I, σελ. 369, 373. Βλ. και Επικούρος, *Ηθική*, (εισ. - σχόλια) Γ. Ζωγραφίδης, Αθήνα, εκδ. Εξάντας, 1991.

⁴⁵ M. Gigante, «Philosophia Medicans in Filodemo», *Cr Erc*, 5, σσ. 53, 56, 61.

⁴⁶ M. Gigante, «Motive paideutici nell'opera filodemea sulla libertà de parola», *Cr Erc*, 4, 1974, σ. 56.

μών» για τη ριζική αντιμετώπιση σύνθετων προβλημάτων.

Η «εξαγνιστική» μέθοδος παρουσιάζεται ανάμικτη στη φύση. Το ένα της σκέλος αφορά το συνδυασμό «δυνατών» και «μαλακών» φαρμάκων, και το άλλο την ξεχωριστή εφαρμογή τους. Σ' αυτά πρέπει να προστεθεί η χειρουργική μέθοδος που με την «δραστικότητα» της στην αξιολόγηση δυσμενών ηθικών καταστάσεων, ενισχύει την «παρρησία» στο να δημιουργήσει το σταθερό υπόβαθρο ανέλιξης της πνευματικής ικανότητας. Η «ιατρική αναλογία» δίνει έμφαση στην «ανάμικτη» φύση της ηθικής παραίνεσης, χρησιμοποιώντας τον έπαινο και την κατηγορία ως «όπλα» για τη θωράκιση των διδασκομένων απέναντι στα σφάλματα, τις παραινήσεις και το ανεξέλεγκτο άγχος. Το "ιατρικό μοντέλο"⁴⁷ αποτελεί την απόδειξη μιας έξοχης ερμηνείας απόφασης της προσέγγισης σε ζητήματα πρόγνωσης και πρακτικών εφαρμογών που προωθήθηκαν και εξετάστηκαν από ευφυείς επικούρειους δασκάλους.

Η σύγκριση με τους γιατρούς τοποθετεί στο επίκεντρο την «ιδιαιτερη» φύση της μεθόδου, που ενισχύει τον επικούρειο τρόπο «ψυχαγωγίας», αξιολογώντας την ικανότητα και τις προθέσεις των διδασκομένων, χρησιμοποιώντας το πλέον κατάλληλο «γλυκό» φάρμακο, που είναι η «παρρησία». Η σύγκριση με την πρακτική των γιατρών απορρέει από την εμπειρική μέθοδο, μια μέθοδο που βασίζεται σε εμπειρικές παρατηρήσεις και πιθανά επιχειρήματα από «συμπτώματα» ή από ενδείξεις⁴⁸.

Ο Marcello Gigante απέδειξε ότι το ιατρικό μοντέλο του Φιλόδημου στηρίζεται πάνω στην αμοιβαιότητα του λόγου, την εμπιστοσύνη των μαθητών προς το δάσκαλο και τη σπουδαιότητα της «παρρησίας», η οποία αναγάγει την τέχνη του μαθήματος σε επιστήμη. Ο σοφός και ο φιλόσοφος χρησιμοποιούν την «παρρησία» με ευχέρεια δημιουργώντας

⁴⁷ Διογένης Λαέρτιος, *Βίοι των εύδοκιμησάντων φιλοσόφων*, 3, 85.

⁴⁸ Φιλόδημος, *Περὶ ρητορικής*, I, σσ. 369-373.

πρόσφορο έδαφος –με τις λογικές τους υποθέσεις– στη βοήθεια ανάπτυξης και εξέλιξης των επιχειρημάτων⁴⁹. Είναι λοιπόν πιθανό ότι ο Φιλόδημος περιέγραψε την «παρρησία», μέσα από τη διαδικασία σχηματισμού της ηθικής καθοδήγησης, με όρους «υποδειγματικούς». Η «ειλικρινής κριτική»⁵⁰ αποτελεί μια «δραστική» μέθοδο που χρησιμοποιείται για τη σωτηρία των ψυχών, συγκρίσιμη με εκείνη που χρησιμοποιούν οι γιατροί και οι πιλότοι στην τέχνη της ναυσιπλοΐας. Ωστόσο το τελικό αποτέλεσμα παραμένει αβέβαιο γεμάτο κινδύνους. Όπως ο γιατρός και ο ναυπηγός, έτσι και ο «επικριτής» των ηθικών λαθών μπορεί να περιπέσει σε σφάλμα τη στιγμή που εξασκεί την τέχνη του.

Σ' αυτό το σημείο έγκειται η προσφορά της «παρρησίας», καθώς αυτή «αφυπνίζει» ακόμη και τον ίδιο τον εκπαιδευτή, υπενθυμίζοντάς του ότι ακόμη και αυτός έχει το δικαίωμα λάθους, από τη στιγμή που κανείς άνθρωπος δεν είναι τέλειος· έτσι η «θεραπεία» είναι ανάγκη να εφαρμοστεί ξανά, είτε γιατί οι μαθητές υιοθετούν «ακουσίως» τα λάθη των δασκάλων, είτε γιατί ολόκληρη η διαδικασία χαρακτηρίζεται από μεγάλο βαθμό δυσκολίας.

Για τον Φιλόδημο, ο σοφός δεν παύει να χρησιμοποιεί τη μέθοδό του συστηματικά μέχρις ότου καταφέρει να εξαλείψει τα «βλαβερά» στοιχεία από την ψυχή του νέου και να τον θέσει ολοκληρωτικά υπό την προστασία του. Αυτή η διαδικασία ίσως είναι χρονοβόρα και επίπονη, καθώς η «διάγνωση» γίνεται αβέβαιη. Ο φιλόσοφος, ωστόσο, καλείται να μιμηθεί τους γιατρούς και να στηρίξει την άποψή του σε ενδεχόμενες και όχι αδιάσειστες ενδείξεις. Η αποστολή του έτσι σταδιακά γίνεται δυσκολότερη καθώς οι «υποθετικές» αποφάνσεις σε σχέση με την ηθική αξιολόγηση του νέου, πολύ δύσκολα μπορούν να μετατραπούν σε σίγουρες προ-

⁴⁹ P. De Lacy and E. De Lacy, «Philodemus on Methods of Inference», *The Journal of Philosophy*, vol. 39, σσ. 52-53

⁵⁰ Philodemus, *On frank Criticism*, frg. 16, 3-5.

βλέψεις και διαγνώσεις.

Η «ιατρική αναλογία» που χρησιμοποιεί ο Φιλόδημος ως μέθοδο βαθιά στοχαστική, βασίζεται στη συστηματική μελέτη της αντίθεσης «όμιλίας - σιωπής», αναγνωρίζοντας ταυτόχρονα τη συνετή συμπεριφορά κάποιου ο οποίος «περιμένει», προτού εκφράσει μια γνώμη με υψηλά ποσοστά σφάλματος⁵¹, όχι μόνο «απέναντι» σε ολοκληρωμένες απόψεις, αλλά και σε συζητήσεις πρωταρχικού επιπέδου που λαμβάνουν χώρα στα παιδευτικά πλαίσια της σχολής.

Η «παρρησία», παιδευτικό «χάρισμα» του σοφού, αποτελεί καρπός μιας οργανωμένης εκπαιδευτικής προσπάθειας, που έχει για τους Επικούρειους μια ενδογενή σπουδαιότητα: την καταστηματικού χαρακτήρα «ηδονή» που προκαλείται από αυτό που εκφράζεται: ευχαρίστηση που αν και την "παραμελούν" οι αδαείς, εκτιμάται ιδιαίτερα από τους σοφούς.

Τα παρακάτω αποσπάσματα υποδηλώνουν τη σχέση που αναπτύσσεται μεταξύ «σιωπής» και «όμιλίας», καθώς και τον τρόπο που λειτουργεί το «ιατρικό σχήμα» ως μέθοδος καθοδήγησης.

«οὐδὲν ἐκ [λαλιᾶς περ]ιγίνεται; [σ]ιωπῆς [δὲ ἢ] δύναμις ἐστ[ί]ν κατασχετική καὶ γυναικὸς καὶ τέκνων καὶ [δ]ούλων καὶ γείτον' ἐπὶ τού[τ]ο[ι]ς ἀντεκφέρειν. Δ[υ]σν[ο]ία δὲ μηδ[έν]τῶν [ἄλλων, μᾶ[λ]λον ἐκ τῶν πραγμάτων ἢ τῶν λόγων [τὰς] λαβὰς ἰσχάνουσι. Προσῆκε δὲ μὴ πάντας, ἀλλὰ τοὺς ὑπόπτους»⁵².

«Τί [δ]ὴ τοιαῦται; καὶ ὁ νῦν καλούμενος ἀποθεω[ρ]ητῆς οὐκ εὐτυχής; Τ[ί] δ' ἐλ[ει]νὸς οὕτως; ἀποθεωρεῖν καὶ ἀσέβεια. Τὸ δὲ δεύτερον ἐ[σ]τ[ί] πον[ε]ί[α] καὶ λαλοῦντα, καὶ π[ε]ρ[α]ί[νε]ται μᾶλλον. Ἡ διαπ[ρ]άξομεν ὅτι, κἂν ἐ[ν]ιοὶ ἀποσι[ωπῶ]σιν αὐτοῦ, πάντες ἀποθεωροῦσιν οὐκ

⁵¹ F. Amoroso, «Filodemo sulla conversazione», *Cr Erc*, 5, σ. 63.

⁵² Philodemus, «Sulla conversazione», col. VI, 1-12. Η έκφραση «τὰς λαβὰς ἰσχάνουσι» εμφανίζεται αργότερα και στον Επίκτητο.

οὐσαν ἐπαινετὴν καὶ τὴν αἰτ[ίαν, δι' ἣν κέκριμ]εν ἡσυχάζειν»⁵³.

Στους ανθρώπους που δεν διαθέτουν θεωρητική και πρακτική γνώση, ο Φιλόδημος αντιπαραβάλλει τους Επικούρειους, που με τις συστηματικές πρακτικές τους οδηγούν τους ανθρώπους στην κατάκτηση της γαλήνης και της αταραξίας. Ο σοφός -σε περιπτώσεις που δεν κάνει λάθος- χρησιμοποιώντας το "ιατρικό" μοντέλο, προωθεί τη διάθεση των εκπαιδευομένων στην «εύρεση» της αλήθειας, αξιολογώντας τις πνευματικές δυνάμεις και τις ηθικές τους αντιστάσεις⁵⁴.

Αδήριτη παρουσιάζεται η ανάγκη της επιτυχούς χρήσης του «ιατρικού σχήματος». Τα ηθικά λάθη των «ατίθασων» μαθητών εμποδίζουν την κατάκτηση του «υπέρτατου αγαθού» της ευδαιμονίας. Ο «κακός εκπαιδευόμενος» αρνείται να «υποταχθεί» στις πολύτιμες συμβουλές του δασκάλου, διακινδυνεύοντας έτσι τη δημιουργία ρήγματος στη σχέση των δυο πλευρών. Ο Φιλόδημος προτείνει ως λύση την τροποποίηση της προσέγγισης από τη μεριά του «καθηγεμόνος»⁵⁵. Η στάση οφείλει να μην είναι απόλυτη και να προσαρμόζεται στις ανάγκες των μαθητών· πρέπει να αλλάζει συνεχώς και να εφαρμόζεται πάντοτε η καλύτερη δυνατή προσέγγιση. Ο δάσκαλος δεν γίνεται να παραιτηθεί αλλά να συνεχίζει να «κριτικάρει» με «παρρησία» τους «δύσκολους» μαθητές.

Ο Φιλόδημος γνωρίζει ότι η επιτυχία δεν έρχεται γρήγορα· χρειάζονται συνεχείς προσπάθειες και κόπος προκειμένου να επιτευχθεί ο στόχος. Ο νέος άνθρωπος μπροστά στην πληθώρα των «παθήσεων» παρακούει τις διδαχές από τη στιγμή όμως που οι «ηθικές» αρρώστιες της ψυχής -με την εφαρμογή του συγκεκριμένου σχήματος- βρίσκονται σε ύφεση, αυτός με τη σειρά του θα αναγκασθεί να «υπακούσει». Στην προσπάθειά του να «συνεισφέρει» στον «δύστροπο» μαθητή, ο επικούρειος «κα-

⁵³ Philodemus, «Sulla conversazione», col. VII, 1-11.

⁵⁴ F. Amoroso, «Filodemus sulla conversazione», *Cr Erc*, 5, σσ. 70-71.

⁵⁵ F. Longo - Auricchio, «La scuola di Epicuro», *Cr Erc*, 8, 1978, σ. 23.

θοδηγητής» πρέπει να αναπτύξει άριστες σχέσεις και όχι να παραιτηθεί με την πρώτη δυσκολία. Κάτω από αυτές τις συνθήκες δεν πρόκειται να έχει επιτυχία παρά μόνο αν χρησιμοποιήσει πιο δραστικά μέτρα. Η ιατρική αναλογία όχι μόνο δίνει έμφαση στην «υποθετική» φύση της θεραπευτικής αγωγής αλλά νομιμοποιεί και την αυστηρότητά της μέσω των προνομιακών αποτελεσμάτων της. Ο Φιλόδημος χρησιμοποιεί την αναλογία της «χειρουργικής» λειτουργίας αφαίρεσης των "βλαβερών" στοιχείων ως μέσο στήριξης της «παρρησίας» προκειμένου να ενισχύσει το έργο των δασκάλων και συγχρόνως να επιτύχει μικρά ποσοστά «παρέκκλισης» από την ορθή λειτουργία του «μοντέλου».

Η πορεία προς τη σίγουρη επιτυχία έχει τις απαρχές της στην ειλικρινή και άμεση «ανασκευή» λαθών που αποκαλύπτονται μέσω του διαλόγου, η οποία αναπτύσσεται μεταξύ μαθητών και δασκάλων.⁵⁶ Η επιδίωξη της ανασυγκρότησης του χαρακτήρα επιδιώκεται διαμέσου της πρακτικής της «αμοιβαίας» διαπαιδαγώγησης, της ενθάρρυνσης και της αρωγής σαν πρακτικές «εξομολόγησής». Αυτές αποτελούν μέρος της κοινής πρακτικής των αμοιβαίων προσπαθειών για την εξάλειψη των λανθασμένων απόψεων, οι οποίες υποστηρίζονται σθεναρά όχι μόνο από τους Επικούρειους, αλλά και από τους Στωϊκούς μέσα στο πλαίσιο της παιδευτικής τους δραστηριότητας⁵⁷.

⁵⁶ T. Guerra, «Filodemo sulla gratitudine», *Cr Erc*, 7, 1977, σ. 111.

⁵⁷ T. Riley, «The Epicurean Criticism of Socrates», *Phoenix*, 34, 1980, σσ. 67-68.

ΕΠΙΛΟΓΟΣ - ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Η μοίρα του Επικουρισμού σφραγίστηκε τελικά από τη θρησκευτική αντίδραση ενάντια στην ελληνική φιλοσοφία, και ειδικότερα από τη χριστιανική απαξίωση του ηδονιστικού αυτού φιλοσοφικού ρεύματος. Όμως για περισσότερο από επτακόσια χρόνια μετά το θάνατο του ιδρυτή του, ο Επικουρισμός ήταν καταξιωμένος ως μια από τις πρωτοπόρες και καλύτερα οργανωμένες φιλοσοφικές σχολές, διαμορφώνοντας έναν ιδιαίτερο κοινωνικό χώρο με ζωντανό πολιτιστικό χαρακτήρα, παρέχοντας «φιλοξενία» σε αυτούς που αναζητούσαν κάτι ξεχωριστό και καλύτερο από τους αφελείς και «ξεπερασμένους» μύθους, τις δεισιδαμονίες και την «απολιθωμένη» θεολογίζουσα φιλοσοφία που χαρακτήριζαν την κυρίαρχη κουλτούρα των Ελληνιστικών βασιλείων και της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας. Όσο και αν η εξάπλωση του Επικουρισμού στη Ρώμη τον δεύτερο αιώνα π.Χ. ήρθε αντιμέτωπη με το ρωμαϊκό συντηρητισμό, με αποτέλεσμα να εκδιωχθούν οι δυο εκπρόσωποι του Επικουρισμού, Φιλίσκος και Αλκαίος, ο Επικουρισμός βρήκε τελικά υποστηρικτές στη Ρώμη, οι οποίοι με τη βοήθεια των βιβλίων τους και των εκλαϊκευμένων εκδόσεων των επικούρειων θεωριών προετοίμασαν το έδαφος για τη μόνιμη πλέον «εγκατάσταση» επικούρειων δασκάλων, με την υποστήριξη «συμπαθούντων» Ρωμαίων αριστοκρατών του 1^{ου} αιώνα π.Χ.

Πρωταρχική σπουδαιότητα σε αυτές τις εξελίξεις είχε ο «Κύκλος της Νεάπολης» της οικογένειας του αριστοκράτη Καλπούρνιου Πίσωνα, που διατηρούσε φιλικές σχέσεις με τον τραπεζίτη και εκδότη βιβλίων Τίτο Πομπόνιο Αττικό. «Καθηγεμόνας» της σχολής υπήρξε ο Φιλόδημος από τα Γάδαρα, φιλόσοφος και ποιητής, μαθητής του Ζήνωνα του Σιδώνιου.

Ο Φιλόδημος μαζί με έναν άλλο Επικούρειο τον Σίρωννα, υπήρξαν οι ηγετικές μορφές του Επικουρισμού εκείνη την περίοδο στην αριστοκρατική Ρώμη και απέκτησαν φήμη χάρη σε μια πλειάδα ποιητών που σχετίστηκαν μαζί του· ανάμεσα σ' αυτούς συγκαταλέγονται ο Λουκρήτιος, ο Οράτιος και ο Βιργίλιος.

Η προσφορά του Φιλόδημου δεν έχει ακόμη μελετηθεί στο σύνολό της καθώς λείπει μια συνολική έκδοση των έργων του¹, τα οποία εγκλωβίστηκαν στα ερείπια της βίλας του Πίσωνα στο Ηράκλειο (Herculaneum), κατά την έκρηξη του Βεζούβιου το 79 μ.Χ. και μαζί τους η βιβλιοθήκη του "Κύκλου της Νεάπολης". Το 1752 άρχισε η προσπάθεια εύρεσης της βιβλιοθήκης με τη βοήθεια εργατών. Ένα μεγάλο μέρος των απανθρακωμένων παπύρων ανήκει σε έργα επικούρειων φιλοσόφων κυρίως του Φιλόδημου.

Οι απανθρακωμένοι παπυρικοί κύλινδροι που βρέθηκαν στη λεγόμενη «villa dei papirigi», διαλύονταν στο πρώτο άγγιγμα. Οι μελετητές κατέβαλαν μια "τιτάνια" προσπάθεια αποκρυπτογράφησης του κατεστραμμένου υλικού με σύγχρονες μεθόδους και χημικά μέσα προκειμένου να αξιολογηθεί σφαιρικά η προσφορά του επικούρειου φιλοσόφου.

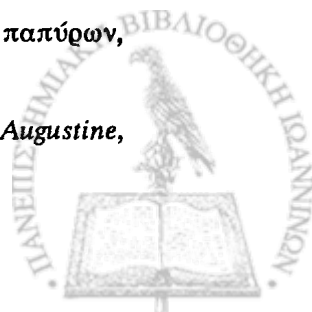
Από τον 18^ο αιώνα και μετά οι σχολαστές του Φιλόδημου κατέληξαν στο συμπέρασμα ότι ο φιλόσοφος από την Παλαιστίνη απηχεί τη λάμψη και το μεγαλείο του Επικουρισμού μέσα στα όρια της ευπρέπειας και της κλειστής ακόμη κοινωνίας της ρωμαϊκής άρχουσας τάξης.²

Το όνομα του Φιλόδημου συνδέθηκε με την επικούρεια αναγέννηση στην Ιταλία³ τον πρώτο αιώνα π.Χ., καθιστώντας τα έργα του αναγκαία για την αφομοίωση της ελληνικής κουλτούρας από τους Ρωμαίους

¹ Ο Μ. Gigante και ο G. Arrighetti μετά την επανάγνωση νέων αποσπασμάτων των παπύρων, θα προβούν σε μία νέα έκδοση των έργων του Φιλόδημου.

² Μ. Gigante, «ΑΤΑΚΤΑ IV», *Cr Erc*, 16, 1986, σ. 100.

³ Karstenfriis Johansen, *A History of Ancient Philosophy: From the Beginnings to Augustine*, translation by Henrik Rosenmeire, London, ed. Routledge, 1998, σ. 266.

μαθητές του. Ο ίδιος, σε πολύ μεγάλο αριθμό παπύρων σχολίασε το "μεγαλειώδες" έργο του Επίκουρου *Περί φύσεως*, δίνοντας τις δικές του ερμηνείες, εισάγοντας νέους ορισμούς και κάνοντας προσθήκες σε θέματα που ο Επίκουρος είτε είχε ασχοληθεί «επιφανειακά», είτε δεν είχε επιχειρήσει να τα αγγίξει. Ο Φιλόδημος υπήρξε πρόσωπο «σεβάσιμο» από τους αντιπάλους του Επικουρισμού. Κανείς δεν αμφέβαλλε για το λογοτεχνικό του ταλέντο, τις γνώσεις, και το φιλοσοφικό του «υπόβαθρο».

Με τη συγγραφική του δεινότητα και τον τρόπο που ασκούσε τη διδασκαλία του πέτυχε τη διείσδυση και εξάπλωση του επικούρειου συστήματος στις προνομιούχες τάξεις των αξιωματούχων της δημοκρατικής Ρώμης. Στην «αυλή» του Πίσωνα, ο Φιλόδημος δίδασκε τα κηρύγματα των προγενεστέρων φιλοσόφων (όχι μόνο των Επικούρειων) χρησιμοποιώντας ως «εργαλείο» δουλειάς του την «ιστορία».

Οι πάπυροι του "Herculaneum" παρέχουν την επικούρεια αλληλογραφία παρουσιάζοντάς την ως απαραίτητο και επαρκές «εργαλείο», καθώς με την αρωγή αυτής ο Επίκουρος και οι διάδοχοί του δημιούργησαν την «κοινότητά» τους συντηρώντας για αιώνες στους κόλπους της την περφόρημη «αταραξία». Τα γράμματα του Επίκουρου αποδεικνύουν την πλέον ανθρώπινη προσωπικότητα του δασκάλου και τους κώδικες επικοινωνίας με τους μαθητές του. Ο Φιλόδημος αναφέρει ότι κατά τη διάρκεια του βίου του ο ιδρυτής του κήπου υπήρξε ακούραστος στο να επικοινωνεί με τους οπαδούς της Σχολής που κατοικούσαν εκτός Αθηνών, να τους εμψυχώνει για τις πιθανές επιθέσεις που εδέχοντο από πολέμιους του επικουρισμού, επιχειρώντας να τους εμψυχήσει τις ιδέες του προκειμένου να επιτευχθεί η γαλήνη της ψυχής.

Οι πάπυροι φέρνουν στην «επιφάνεια» τις επιστολές του Επίκουρου προς τους φιλοσόφους της Μυτιλήνης, προς το σχολείο που ιδρύθηκε

στη Λάμψακο καθώς και την τακτή επικοινωνία, σε προσωπικό επίπεδο, με τους μαθητές του, όπως τον Μενοικέα και τον Πυθοκλή.

Ο Φιλόδημος τρεις αιώνες περίπου μετά σκιαγραφεί τη ζωή και τις προσωπικότητες της Σχολής της πρώιμης περιόδου καθώς μέσα απ'αυτή τη διαδικασία ανακαλύπτει τα μοντέλα της τέλει «ενσάρκωσης» της ιδανικής ζωής που πρέπει να γίνει ο στόχος των μεταγενέστερων μελών της Σχολής.

Πράγματι, ο Φιλόδημος είναι ίσως ο μοναδικός Επικούρειος φιλόσοφος που έχει ανεπτυγμένη σε μεγάλο βαθμό την "ιστορική συνείδηση", όπως και ο σύγχρονός του Στωικός Ποσειδώνιος. Πολλά έργα του παραθέτουν στοιχεία από ονόματα, ημερομηνίες, καταλόγους και φιλοσοφικά δόγματα τοποθετημένα κάτω από την "ομπρέλα" μιας ιστορικής προοπτικής. Ιδίως το έργο του *Ἡ σύνταξις τῶν φιλοσόφων*, το οποίο ανήκει στην πρώτη φάση της συγγραφικής του περιόδου -δηλαδή 75-50 π.Χ., αποτελεί το σημαντικότερο δείγμα μελέτης των προγενέστερων φιλοσοφικών ρευμάτων.

Στην εργογραφία του Φιλόδημου καταγράφονται επίσης απόψεις που προσεγγίζουν λογικά, ηθικά και φυσικά ζητήματα, τα οποία περιγράφησαν αδρομερώς στην παρούσα μελέτη. Στο κεφάλαιο της λογικής επιχειρήθηκε η ανασύσταση της επικούρειας γλωσσικής θεωρίας στη βάση της «πρόληψης» η τελευταία αποτελεί την έννοια κλειδί της επικούρειας γνωσιοθεωρίας. Καταλήγοντας ο Φιλόδημος θεωρεί πως οι έννοιες "γλώσσα" και "πρόληψη" συντελούν στην πρακτική άσκηση της φιλοσοφίας, καθώς η γλώσσα εκφράζει όλες τις έννοιες που δημιουργούνται μέσω της πρόληψης.

Επιπροσθέτως, ο Φιλόδημος επιχειρεί να ανασκευάσει τις κατηγορίες «λογοπλοκής» και «εκλεκτισμού» σε βάρος του Επίκουρου. Πολλοί

αντίπαλοί μέμφθηκαν τον ιδρυτή του Κήπου ως «στυγνό» αντιγραφέα του Δημόκριτου και των υπολοίπων "ατομικών". Θεώρησαν ότι αυτός έχει υιοθετήσει σε μεγάλο βαθμό την «ατομική θεωρία» χωρίς να παρουσιάζει ίχνη πρωτοτυπίας και προσωπικής συμβολής. Ο Φιλόδημος αντικρούει τις ποικίλες επιθέσεις και "απαλλάσσει" τον Επίκουρο από την κατηγορία του «συμπεφορημένου» φιλοσόφου. Για τον Φιλόδημο, ο Επίκουρος αποτελεί πρότυπο «φωτισμένου» δασκάλου, εισάγοντας στη ρωμαϊκή "ελίτ" το πορτραίτο ενός ανθρώπου αυστηρώς πολεμικού που όμως δεν περιορίζεται στο να υιοθετεί άκριτα θεωρίες άλλων φιλοσοφικών σχολών χωρίς να τις εντάσσει οργανικά στο «σώμα» του δικού του φιλοσοφικού δόγματος. Ο Φιλόδημος καταφέρει να αλλάξει την εικόνα των «αμαθών» και «ακαλλιέργητων» Επικούρειων, δίνοντας την εντύπωση ότι πρόκειται για μια κλειστή κοινωνία ανθρώπων με ιδιαίτερη κλίση προς τη μάθηση και με προσήλωση στα ηθικά, κοινωνικά και πολιτικά δρώμενα της εποχής τους.

Η γνωσιολογία και η επιστημολογία αποτελούν δύο ακόμη πτυχές του φιλοσοφικού στοχασμού του Φιλόδημου, καθώς ασχολήθηκε διεξοδικά με την έννοια του «επιλογισμού» και τη μέθοδο της αναλογίας. Μ' αυτές τις διαδικασίες επιτυγχάνουμε τον εντοπισμό των «επιμέρους» στοιχείων, την προσεκτική τους εξέταση και την αναγωγή τους στο «όλο», προκειμένου να εξαχθούν ακριβείς ορισμοί των εμπειρικών φαινομένων.

Ο Φιλόδημος καταφέρει να συνδέσει τον "επιλογισμό" με την "αναλογία" θεωρώντας ότι για να υπάρξει ομοιότητα μεταξύ ενός φαινομένου με ένα «άδηλο», είναι αναγκαία μια προϋπάρχουσα λεπτομερειακή εμπειρική εξέταση των συνιστωσών που το αποτελούν.

Στο κεφάλαιο της φυσικής γίνεται «παράθεση» αποσπασμάτων του XI και XV βιβλίου του *Περὶ φύσεως*, σχολιασμένα από τον Marcello

Gigante και τους συνεργάτες του προκειμένου να δειχθεί η ερμηνεία του Φιλόδημου σε θέματα «οντολογικά», όπως της δημιουργίας «σύνθετων» σωμάτων.

Από την ανάγνωση των παπυρικών αποσπασμάτων προκύπτει η άποψη ότι η «απειρία» δεν «υπάρχει καθ' αυτή», αλλά μαζί με τον χρόνο αποτελούν «συμπτώματα», καθώς τα πάντα προκύπτουν από τις δυο «έσχατες» αρχές του Επικουρισμού, τα «άτομα» και το «κενό». Ότι γίνεται αντιληπτό με τις αισθήσεις και κατανοητό μέσω των νοητικών διαδικασιών δεν έχει αυτόνομη ύπαρξη, αλλά οι ρίζες του εντοπίζονται στις δυο πρωταρχικές και αναλλοίωτες αρχές του Επικουρισμού και της ατομικής φιλοσοφίας γενικότερα.

Ο Φιλόδημος κατατάσσει τον χρόνο σε εκείνες τις ιδιότητες που είναι αδύνατο να υπάρξουν έξω από τη σχέση τους με αυτά. Τον συνδέει μάλιστα με την «κίνηση των πραγμάτων». Το νοηματικό, ωστόσο, εύρος της φράσης δεν σχετίζεται μόνο με την «ταχεία» ή «αργή» κίνηση ενός ορατού πράγματος, αλλά με την εξέλιξη γενικότερα: κάθε είδους κίνηση που φέρει ανακατατάξεις και μετασχηματισμούς της ύλης, γέννηση, ανάπτυξη, γήρανση, θάνατο των εμβίων όντων κ.ο.κ.

Στην υποενότητα με θέμα η «ύπαρξη του χρόνου», ο Φιλόδημος υιοθετεί την άποψη ότι ο χρόνος δεν υπάρχει «καθαυτός», αλλά συνδέεται με κάθε είδους κίνηση. Κάνει λόγο για «επινοούμενο» χρόνο, ο οποίος στηρίζεται στην ύπαρξη της αναλογίας και στην εμπειρική εξέταση των φαινομένων. Με μοναδική ικανότητα ο Φιλόδημος συνδέει μια μη ξεκάθαρη σχηματισμένη έννοια (πρόληψη) με τον «υπολογισμό» που κάνουμε για πράγματα που λαμβάνουν χώρα μέσα στον αντιληπτικό μας ορίζοντα.

Από την πραγμάτευση του Φιλόδημου δεν θα μπορούσε να λείψει η περίφημη θεωρία της «παρέγκλισης» των ατόμων που κατέχει τον βασικό ρόλο στη φυσική των Επικούρειων. Για τον φιλόσοφο η «απόκλιση» διαδραματίζει διπλό ρόλο: α) επιχειρεί να εξηγήσει τη δημιουργία της ύλης μέσω της ένωσης των ατόμων, β) ορίζει την ηθική αυτονομία του ανθρώπου. Ο Φιλόδημος ερμηνεύει την «εκτροπή» ως μια διαδικασία ψυχολογικού και ηθικού «αυτοπροσδιορισμού». Η θεωρία της «παρέγκλισης» των ατόμων κατευθύνεται ενάντια στην αυστηρά μηχανιστική (αιτιοκρατική) αντίληψη του Δημόκριτου όπου «αιτία» και «αναγκαιότητα» ταυτίζονται.

Το κεφάλαιο της ηθικής αφιερώνεται στη διατύπωση της «τετραφαρμάκου» των τεσσάρων θεμελιωδών προτάσεων που διατύπωσε ο Φιλόδημος για την αντιμετώπιση του ανθρώπινου άγχους, καθώς και στον τρόπο με τον οποίο μπορεί να αποφευχθεί το «ηθικό σφάλμα».

Η αφομοίωση των βασικών αρχών του Επικουρισμού –«Μη φοβάσαι το Θεό», «μη σε στεναχωρεί ο θάνατος», «το καλό εύκολα μπορείς να το κερδίσεις», «το κακό εύκολα μπορείς να το αντέξεις»– δημιουργεί μια ελεύθερη προσωπικότητα χωρίς δεσμεύσεις και περιορισμούς που να τον κάνουν να αισθάνεται "υποχείριο" ενός Δημιουργού.

Η συμβολή του Φιλόδημου στην ηθική διαπαιδαγώγηση των νέων σκιαγραφείται μέσα από το περίφημο έργο του *Περὶ παρρησίας*, όπου εκθέτει τις παιδευτικές αντιλήψεις και πρακτικές που οφείλουν να ακολουθούν όσοι διδάσκουν προκειμένου να «αναπτύξουν» την πνευματική και ηθική προσωπικότητα των ατόμων.

Για την επίτευξη του στόχου ο Γαδαρινός χρησιμοποιεί το μοντέλο της «Ιατρικής αναλογίας» που ενισχύεται από το δίπολο «τιμωρίας - επιβράβευσης» για τους μαθητές που επιμένουν στην υιοθέτηση λανθασμέ-

νων και «ανήθικων» πρακτικών. Η συνειδητοποίηση του σφάλματος και η προσπάθεια εξάλειψής του σηματοδοτεί την αφετηρία μιας γαλήνιας ζωής μακριά από «συγχύσεις» που εγκυμονούν κινδύνους για την «ομαλή» εξέλιξη του ανθρώπινου βίου.

Η επιθυμία μιας συστηματικότερης προσπάθειας ανάλυσης των φιλοδήμιων έργων, «ανάγκασε» μια ομάδα ερευνητών - φιλολόγων, στην Ιταλία, με "πρωτοπόρο" της όλης διαδικασίας τον Marcello Gigante και το "alter ego" του, τον Graziano Arrighetti, να μελετήσουν τις καινούριες λεπτομέρειες των "σπαραγμάτων" των παπύρων που ήρθαν στην επιφάνεια και να ταξινομήσουν με χρονολογική σειρά -κατά θεματικές ενότητες- τα έργα του επικούρειου φιλοσόφου δίνοντας σε πολλά από αυτά έναν «υποθετικό» τίτλο. Το εγχείρημα της ομάδας ξεκίνησε στα μέσα της δεκαετίας του 1960 και συνεχίζεται μέχρι και σήμερα προκειμένου να κατανοηθεί και να προσδιοριστεί ακριβώς ο ρόλος του Φιλόδημου στα ευρύτερα κοινωνικά και πολιτικά πλαίσια της Ρώμης, καθώς και να «εδραιωθεί» η θέση του στο Πάνθεο των σημαντικότερων Λατίνων ποιητών και συγγραφέων.

Αναμφίβολα ο Φιλόδημος δίδαξε με πάθος τα κηρύγματα του Επικούρου και των «καθηγεμόνων» που ακολούθησαν. Ως πολύ καλός γνώστης της ιστορίας της φιλοσοφίας, έδωσε «πνευματική» τροφή στους μαθητές του διδάσκοντας τις σημαντικότερες θεωρίες των σχολών της Ελληνιστικής εποχής αλλά και των προγενέστερων φιλοσοφιών.

Με την παρουσία του Γαδαρινού στο ρωμαϊκό έδαφος ο Επικουρισμός κατάφερε να μην εκφυλιστεί σε διανοητικά "αποστεωμένη" αυταρχική σχέση είτε να επιδοθεί σε σκεπτικισμούς και μεταφυσικούς διαλογισμούς θεολογικού και θρησκευτικού χαρακτήρα. Ο Φιλόδημος συγκρότη-

σε τη σχολή του σε γερά διανοητικά θεμέλια και σε οργανωτικές βάσεις που άντεξαν μέσα στις πολιτικές αντιπαραθέσεις της εποχής.

Στο εγχείρημα συγγραφής μιας εργασίας σχετικά με τις νέες θέσεις και αντιλήψεις του Επικουρισμού βάσει αυτών που πηγάζουν από τα έργα του Φιλόδημου, ελλοχεύει ο κίνδυνος υπέρβασης ερμηνευτικών ορίων καθώς η -σχεδόν- ολοκληρωτική καταστροφή της βίβλας όπου υπήρξε η περίφημη «βιβλιοθήκη» του Φιλόδημου δεν μας αφήνει περιθώρια να αντιληφθούμε τα ακριβή όρια μέσα στα οποία εκτείνεται η δραστηριότητα του φιλοσόφου. Η έλλειψη των ελληνιστικών πηγών, η δυσκολία κατανόησης των κεμένων εξαιτίας της «στρουφνής» γλώσσας και του πολύπλοκου τρόπου γραφής καθώς και η σημαντική απώλεια σημαντικού ποσοστού των έργων του ίδιου του Φιλόδημου, που αποτελούν πηγές για οποιαδήποτε μελέτη ή εργασία, καθιστούν ιδιαίτερος δύσκολη την προσπάθεια διάκρισης των θεωριών που ανήκουν στον Επίκουρο και που ο Φιλόδημος ως «γνήσιος» μαθητής του τις διέδωσε στον ρωμαϊκό κόσμο, από εκείνες οι οποίες αποτελούν "προσωπικό δημιούργημα" του Γαδαρινού φιλοσόφου.

Όσον αφορά τους παπύρους του *Περὶ φύσεως* -παρόλο τη μεθοδικότητα της προσπάθειας- το πρόβλημα παραμένει. Καθίσταται αναγκαίο να μελετηθεί «εκ νέου» το υλικό και να επαναγνωστούν ενδελεχώς όλα τα αποσπάσματα και οι στήλες τόσο της Βιβλιοθήκης της Νάπολης όσο και του Βρετανικού Μουσείου όχι μόνο για να γίνει η αντιπαραβολή και ο έλεγχος μεταξύ αυτών των δημοσιευθέντων αλλά για να ανακαλυφθεί και το ποσοστό αυτών που έχει παραμεληθεί. Αυτό άλλωστε αποτελεί και το κριτήριο «έμπνευσης» μιας νέας έκδοσης που δε θα είχε τη μορφή της «υποθετικής εργασίας» αλλά θα στηρίζεται σε πληρέστερη προσέγγιση των παπύρων του Γαδαρινού φιλοσόφου.

Στο πρόσωπο του Φιλόδημου ωστόσο ανακαλύπτουμε μια σπουδαία παρουσία στο ιταλικό έδαφος της επικούρειας σκέψης που εκφράζεται στη μητρική γλώσσα. Δικαίως λοιπόν, μπορούμε να καταλήξουμε στο συμπέρασμα ότι η σχολή του Φιλόδημου καθόρισε την πρώτη βαθιά διείσδυση διδασκαλίας στη Ρωμαϊκή διευθύνουσα τάξη ενσωματώνοντας στην ιταλική κουλτούρα την ελληνική παράδοση, αποτελώντας κατ' αυτόν τον τρόπο τον αντίποδα της σύγχρονης ή σχεδόν σύγχρονης διείσδυσης του Στωϊκισμού μέσω των δύο εκπροσώπων της Μέσης Στοάς, δηλαδή του Παναίτιου και του Ποσειδώνιου.

Ως «απόσταγμα» όλων των παραπάνω προκύπτει ότι η άνθιση της ανεπανάληπτης επικούρειας «άνοιξης» στην Ιταλία του 1^{ου} π.Χ. της επισημονικής ανάπτυξης της μετά από μια λαϊκή διάδοση των βασικών δογμάτων της διδασκαλίας του «ιδρυτή», δεν θα ήταν δυνατή χωρίς την «αστική» βίβλα των παπύρων που κατασκευάστηκε την περίοδο της τελευταίας φάσης της ρωμαϊκής δημοκρατίας και ιδιαίτερα χωρίς τη βιβλιοθήκη που σχηματίστηκε από τον Φιλόδημο ως βασικό θεμέλιο της επικούρειας «ορθοδοξίας», ως ένα φιλοσοφικό κέντρο ενός νέου Κήπου, που θα εξυπηρετούσε τόσο τη διάδοση της επικούρειας φιλοσοφίας όσο και την προώθηση της φιλελληνικής ιδεολογίας σε κοινωνικο-πολιτικά στρώματα που επηρεάστηκαν από την εκπαίδευση, την προσωπικότητα και το κύρος του σπουδαίου "μεταλαμπαδευτή" μιας πλευράς της ελληνιστικής φιλοσοφικής παράδοσης στον ρωμαϊκό κόσμο.

Sommario

Questo lavoro si tratta il contributo e la personalità di Filodemo, poeta e scrittore famoso, a Roma nel secolo a.C.

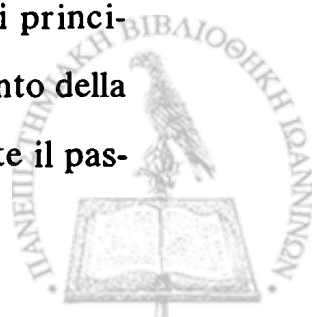
Vero, in Italia si costituì un altro circolo di Epicurei, di carattere decisamente aristocratico, che trovò la sua sede in una villa di Ercolano di proprietà di Calpurnio Pisone, noto influente uomo politica e grande mecenate.

L' uomo che convertì Calpurnio Pisone all' Epicureismo era nato a Gadara in Siria e si chiamava Filodemo. Poche e nono sembra sicure le notizie sulla vita di questo filosofo. Venuto a Roma da Athene dopo la morte del maestro Zenone di Sidone, contrasse amicizia con Calpurnio Pisone, il quale gli mise a disposizione come s' è edetto, una sua villa ed Ercolano, che divenne la sede di un cenacolo Epicureo frequentato dall' alta società romana.

Gli scavi compiuti ad Ercolano hanno portato all' identificazione della villa e al ritrovamento dei resti di una biblioteca costituita di scritti di Epicurei e in particolare di scritti dello stesso Filodemo.

Contrariamente all' Epicureismo di Amafinio, quello di Filodemo mantenne la lingua greca e affrontò problemi tecnici ad alto livello.

Nella rinascita di studi epicurei, in atto da qualche de cenno, la figura di Filodemo stà vieppiù acquistando una sua fisionomia precisa. Un contributo di Filodemo, almeno in parte originale, dovette consistere nell' approfondimento delle operazioni logiche che sarreggono l' umano ragionare, iniziatio già dal maestro Zenone, e in particolare nell' approfondimento del procedimento induttivo fondato sull' analogia. D' accordo con i principi logici e gnoseologici di Epicuro, Filodemo difende il procedimento della «μετάβασις καθ' ομοιότητα», l' inferenza per analogia, che consente il pas-

saggio dal «φαινόμενον» allo «ἄδηλον»· dedica interessanti osservazioni alla «παρέγκλισις» che viene ricondotta essenzialmente all'ambito del libero arbitrio e della casualità.

Inoltre Filodemus indagò il problema degli dei, della religione e della morte. Nei suoi libri, Filodemo ribadisce i dannosi effetti che provengono dalla concezione popolare della divinità, ed il fatto che sono le false opinioni sugli dei insieme al timore della morte ad impedire il raggiungimento della «αταραξία». Si occupò diffusamente di problemi dell'arte e della retorica, nonché dell'economia.

Per estensione e rilievo, la trattazione di Filodemo di Gadara è corrispondente a quella di Epicuro. La modernità e l'importanza dell'opera di Filodemo, sono vivacemente rappresentate al passo con le ricerche attuali. Nella continuità dell'ortodossia, illuministicamente aperta e flessibile, Filodemo innova e allarga il ruolo della scuola epicurea. Filodemo non fu un semplice epigono, né compilatore, né trascrittore privo di intelligenza e di discrezione. Attraverso alcune dimensioni critiche - gli interessi storici, grafici e culturali, la decifrazione positiva della retorica sofistica, il rapporto tra produzione poetica e biografica, tra gli Epigrammi e la posizione teorica - lasciamo ben intendere il ruolo di Filodemo nella storia dell'Epicureismo e nella società romana tra tarda repubblica e principato. La via è ancora lunga, ma è stata ora correttamente imboccata.

Una cosa è sicura: la scuola di Filodemo - determinò la prima profonda penetrazione della dottrina nella classe dirigente romana, e per opera dell'Epicureismo romano, si verifica nella Roma del primo secolo un fenomeno analogo a quello avvenuto per lo stoicismo nel secolo precedente con l'ingresso di Polibio e Panezio nel circolo degli Scipioni. Resta il dato di fatto: lo sboccio dell'irripetibile primavera epicurea nell'Italia del I se-

colo, del suo rigoglioso sviluppo scientifico dopo una diffusione volgare e popolare dei principali dogmi della dottrina del Maestro, non sarebbe immaginabile senza la villa pseudourbana dei Papiri costruita nell'età di Lucrezio e Cicerone, senza la biblioteca costituita e formata almeno nel Cospicuo nucleo epicureo da Filodemo quale Concreto fondamento di ortodossia epicurea e di un circolo filosofico di un nuovo Giardino, di una nuova comunità che nell'orma dei libri del Maestro potesse sfidare gli altri sistemi gli acclimatati nella Roma varroniana e ciceroniana, potesse rintuzzare con creatamente la stessa avversione di Cicerone.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

Στο συγκεκριμένο παράρτημα παρατίθενται εικόνες σπαραγμάτων των πατύρων του Herculaneum στην προεπεξεργασμένη τους μορφή, καθώς και ο κατάλογος με τους υποθετικούς τίτλους που απέδωσε η ομάδα Gigante στα έργα του Φιλόδημου αποδεικνύοντας μ' αυτό τον τρόπο την έλλειψη πρωτογενών πηγών και την αδυναμία της πλήρους επανάγνωσης των γραπτών.

Α. Εικόνες

Εικόνα 1: Ένα τμήμα πατύρου σε σχήμα κυλίνδρου που δεν έχει ανοιχθεί.

Εικόνα 2: Έξι ρολά πατύρων συμπιεσμένα σε ένα εξαιτίας του βάρους των ερειπίων της βίλλας.

Εικόνα 3: Η άκρη ενός απανθρακωμένου πατύρου με μικρούς «ομφαλούς» γύρω από τους οποίους επεκτείνεται όλος ο πάπυρος.

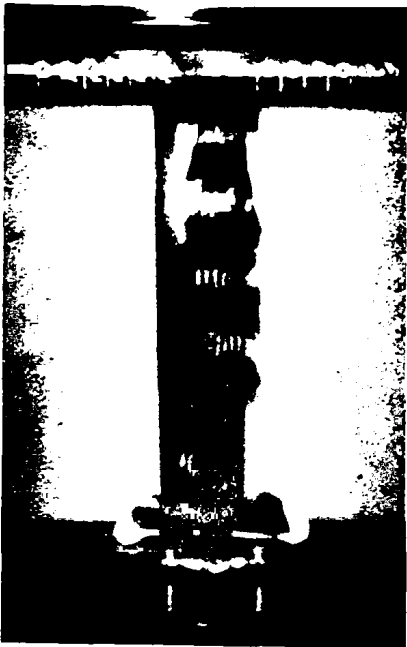

Εικόνα 4: Τμήματα ενός μικρού επίπεδου «ομφαλού».

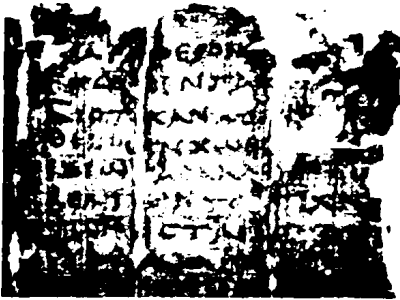
Εικόνα 5: Τμήμα απανθρακωμένου πατύρου.

Εικόνα 6: Η μηχανή που επινοήθηκε από τον Antonio Riaggio το 1756 με στόχο την αποκατάσταση των πατύρων.

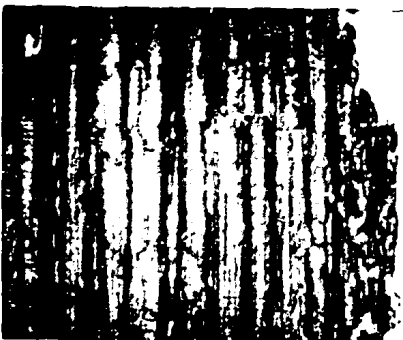
Εικόνα 7: Πάπυρος 1427. Απεικονίζονται τέσσερα αποσπάσματα, τα οποία δεν παρουσιάζουν καμία απολύτως σύνδεση.

Εικόνα 8: Πάπυρος 1427. Παρουσιάζει κάποιες διορθώσεις του προηγούμενου παπύρου.

Εικόνα 9: Πάπυρος 1427. Παρουσιάζεται ένα τμήμα διακοσμημένο, το οποίο «υποδεικνύει» το τέλος του έργου (*Ρητορική*).

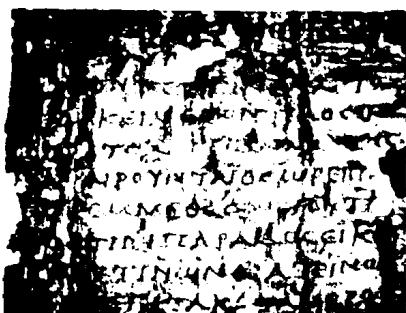
Εικόνα 10: Απεικονίζεται το όνομα του έργου (*Ρητορική*), το νούμερο του βιβλίου και ο αριθμός των στηλών.

Εικόνα 11: Πάπυρος 398. Αποτελεί το εξωτερικό τμήμα ενός απολύτως κατεστραμμένου παπύρου.

Εικόνα 12: Πάπυρος 426. Η κορυφή και το εξωτερικό του τμήμα.

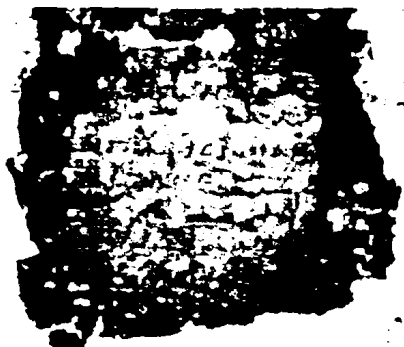
Εικόνα 13: Το εξωτερικό τμήμα του πρώτου αποσπάσματος του παπύρου Herculaeum 1574.

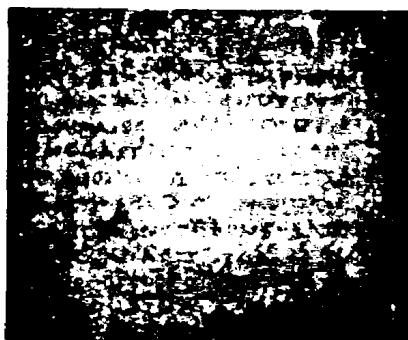
Εικόνα 14: Πάπυρος 1674. Στο τμήμα αυτό φαίνεται ότι ο Φιλόδημος ξεκινά τη συζήτηση με τους Επικούρειους στη Ρόδο και στην Κω, οι οποίοι είχαν φιλονικήσει με τον Ζήωνα τον Σιδώνιο.

Εικόνα 15: Το μεσαίο τμήμα του παπύρου 1079.

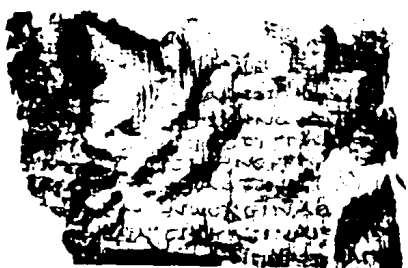
Εικόνα 16: Το κατώτατο τμήμα του παπύρου 1580.

Εικόνα 17: Τμήματα του παπύρου 1672.

Εικόνα 18: Κατεστραμένοι ράβδοι του παπύρου 1574.

Εικόνα 19: Το εξωτερικό τμήμα του παπύρου 1574.

Εικόνα 20: Ένα από τα ελάχιστα τμήματα του παπύρου 1573.

Εικόνα 21: Το μισό εξωτερικό τμήμα του παπύρου Herculaneum 1117.

Μωσαϊκό της Πομπηίας που απεικονίζει συνάντηση των φιλοσόφων. Τέτοιου είδους συνευρέσεις ελάμβαναν χώρα σε βίλλες που ανήκαν σε εξέχοντα πρόσωπα της ρωμαϊκής κοινωνίας και στις οποίες ο Φιλόδημος συμμετείχε αρκετά συχνά. Τέτοιου είδους συναντήσεις πραγματοποιούνταν στη Βίλλα των Παπύρων στο Herculaneum.

B. Πάπυροι με υποθετικό τίτλο.

- PHerc.* 19/698 (Φιλοδήμου Περί αισθήσεως?)
97 (Φιλοδήμου Περί πλούτου)
124 (*Demetrii Laconis opus incertum*)
128 (Φιλοδήμου Περί ποιημάτων?)
164 (Φιλοδήμου Σύνταξις τῶν φιλοσόφων)
176 (*Scriptor epicureus incertus*)
188 (Φιλοδήμου Περί ποιημάτων α΄)
189 (Φιλοδήμου Περί θανάτου?)
220 (Φιλοδήμου Περί ῥητορικῆς)
221 (Φιλοδήμου Περί ῥητορικῆς)
223 (Φιλοδήμου Περί κολακείας)
224 (Φιλοδήμου Περί ῥητορικῆς)
225 (Φιλοδήμου Περί μουσικῆς)
228 (Φιλοδήμου Περί ποιημάτων)
229 (Φιλοδήμου Περί εὐσεβείας)
230 (*Incerti auctoris Περί ποιημάτων?*)
232 (Φιλοδήμου Περί ῥητορικῆς)
234 (Φιλοδήμου Περί ῥητορικῆς)
240 (Φιλοδήμου Περί ῥητορικῆς)
243 (Φιλοδήμου Περί εὐσεβείας)
245 (Φιλοδήμου Περί ῥητορικῆς)
247 (Φιλοδήμου Περί εὐσεβείας)
248 (Φιλοδήμου Περί εὐσεβείας)
250 (Φιλοδήμου Περί ῥητορικῆς)
310 (Φιλοδήμου Πραγματεῖαι)
312 (Φιλοδήμου Περί γάμου?)
327 (Φιλοδήμου Σύνταξις τῶν φιλοσόφων)
353 (Φιλοδήμου Περί μανίας)
380 (Φιλοδήμου Περί ῥητορικῆς)
398 (Φιλοδήμου Περί ῥητορικῆς)
403 (Φιλοδήμου Περί ποιημάτων)
407 (Φιλοδήμου Περί ποιημάτων)
408 (Φιλοδήμου Περί ῥητορικῆς)
409 (Φιλοδήμου Περί ῥητορικῆς)
410 (Φιλοδήμου Περί ῥητορικῆς)
411 (Φιλοδήμου Περί μουσικῆς)
PHerc. 419 (Ἐπικούρου Περί φύσεως)
424 (Φιλοδήμου Περί μουσικῆς)
425 (Φιλοδήμου Περί ῥητορικῆς)
426 (Φιλοδήμου Περί ῥητορικῆς)
433 (Φιλοδήμου Περί εὐσεβείας)
437 (Φιλοδήμου Περί εὐσεβείας)
440 (Καρνεῖσκου Φιλίστα?)

- 444 (Φιλοδήμου Περί ποιημάτων?)
449 (Φιλοδήμου Περί ῥητορικῆς)
452 (Φιλοδήμου Περί εὐσεβείας)
453 (Φιλοδήμου Περί ῥητορικῆς)
454 (Ἐπικούρου Περί φύσεως)
455 (Φιλοδήμου Περί ῥητορικῆς)
460 (Φιλοδήμου Περί ποιημάτων)
463 (Φιλοδήμου Περί ῥητορικῆς)
465 (Φιλοδήμου Περί φιλαρτυρίας?)
466 (Φιλοδήμου Περί ποιημάτων)
467 (Φιλοδήμου Περί ῥητορικῆς)
468 (Φιλοδήμου Περί ῥητορικῆς)
469 (Φιλοδήμου Περί ῥητορικῆς)
470 (Φιλοδήμου Περί ῥητορικῆς)
473 (Φιλοδήμου Περί ῥητορικῆς)
495 (Φιλοδήμου Περί τῆς Σωκράτους αἰρέσεως)
558 (Φιλοδήμου Περί τῆς Σωκράτους αἰρέσεως)
807 (Φιλοδήμου Περί θανάτου)
817 (*Rabirii Carmen De bello Actiacto sive Alexandrino*)
831 (Δημητρίου Περί μετεωρισμοῦ)
862 (Φιλοδήμου Περί μαθήσεως?)
908/1390 (Ἐπικούρου Περί φύσεως?)
994 (Φιλοδήμου Περί ποιημάτων)
996 (*Epicuri opus incertum*)
1004 (Φιλοδήμου Περί ῥητορικῆς)
1012 (*Demetrii Laconis opus incertum*)
1013 (*Demetrii Laconis opus incertum*)
1017 (Φιλοδήμου Περί ὕβρεως?)
1020 (*Chrysippi opus incertum?*)
1021 (Φιλοδήμου Σύνταξις τῶν φιλοσόφων)
1025 (Φιλοδήμου Περί φιλοδοξίας?)
1041 (*Incerti auctoris Περί Ἐπικούρου?*)
1044 (*Incerti auctoris Βίος Φιλωνίδου*)
1049 (Φιλοδήμου Περί θεῶν?)
1055 (*Demetrii Laconis opus incertum*)
1073 (Φιλοδήμου Περί ποιημάτων?)
1074 (Φιλοδήμου Περί ποιημάτων?)
1077 (Φιλοδήμου Περί εὐσεβείας)
1078/1080 (Φιλοδήμου Περί ῥητορικῆς)
1079 (Φιλοδήμου Περί ῥητορικῆς)
1081 (Φιλοδήμου Περί ποιημάτων)
PHerc. 1082 (Φιλοδήμου Περί κολακείας)
1086 (Φιλοδήμου Περί ῥητορικῆς)
1087 (*Incertis auctoris Περί ποιημάτων*)
1088 (Φιλοδήμου Περί εὐσεβείας)

- 1089 (Φιλοδήμου Περί κολακείας?)
1090 (Φιλοδήμου Περί φιλαργυρίας?)
1094 (Φιλοδήμου Περί μουσικῆς)
1095 (Φιλοδήμου Περί ῥητορικῆς)
1096 (Φιλοδήμου Περί ῥητορικῆς)
1098 (Φιλοδήμου Περί εὐσεβείας)
1099 (Φιλοδήμου Περί ῥητορικῆς)
1100 (Φιλοδήμου Περί θεῶν?)
1101 (Φιλοδήμου Περί ῥητορικῆς)
1108 (Φιλοδήμου Περί θεῶν?)
1113 (Δημητρίου Περί ποιημάτων)
1114 (Φιλοδήμου Περί ῥητορικῆς)
1115 (Καρνεΐσκου Φιλίστα)
1117 (Φιλοδήμου Περί ῥητορικῆς)
1118 (Φιλοδήμου Περί ῥητορικῆς)
1119 (Φιλοδήμου Περί ῥητορικῆς)
1191 (Ἐπικούρου Περί φύσεως)
1199 (Ἐπικούρου Περί φύσεως)
1251 (Φιλοδήμου Περί αἰρέσεων καὶ φυγῶν)
1384 (Φιλοδήμου Περί ἔρωτος?)
1398 (Ἐπικούρου Περί φύσεως)
1413 (Ἐπικούρου Περί φύσεως)
1420 (Ἐπικούρου Περί φύσεως)
1489 (Ἐπικούρου Περί φύσεως?)
1508 (Φιλοδήμου Σύνταξις τῶν φιλοσόφων)
1572 (Φιλοδήμου Περί μουσικῆς)
1573 (Φιλοδήμου Περί ῥητορικῆς?)
1574 (Φιλοδήμου Περί ῥητορικῆς)
1575 (Φιλοδήμου Περί μουσικῆς)
1576 (Φιλοδήμου Περί μουσικῆς)
1577/1579 (Φιλοδήμου Περί θεῶν?)
1578 (Φιλοδήμου Περί μουσικῆς)
1580 (Φιλοδήμου Περί ῥητορικῆς)
1581 (Φιλοδήμου Περί ποιημάτων?)
1583 (Φιλοδήμου Περί μουσικῆς?)
1601 (Φιλοδήμου Περί ῥητορικῆς)
1602 (Φιλοδήμου Περί εὐσεβείας)
1605 (Φιλοδήμου Περί ῥητορικῆς)
1606 (Φιλοδήμου Περί ῥητορικῆς)
1608 (Φιλοδήμου Περί ῥητορικῆς?)
1609 (Φιλοδήμου Περί εὐσεβείας)
1610 (Φιλοδήμου Περί εὐσεβείας)
1612 (Φιλοδήμου Περί ῥητορικῆς?)
1613 (Φιλοδήμου Περί φιλαργυρίας?)
PHerc. 1633 (Φιλοδήμου Περί ῥητορικῆς)

- 1634 (Φιλοδήμου Περί φύσεως?)
1636 (Φιλοδήμου Περί ῥητορικῆς?)
1638 (Φιλοδήμου Περί θεῶν?)
1639 (Ἐπικούρου Περί φύσεως)
1641 (Φιλοδήμου Περί ῥητορικῆς)
1642 (Δημητρίου Πρὸς τὰς Πολυαίνου ἀπορίας)
1645 (Φιλοδήμου Περί φιλαρτυρίας?)
1646 (Φιλοδήμου Περί ῥητορικῆς?)
1647 (Δημητρίου Πρὸς τὰς Πολυαίνου ἀπορίας)
1648 (Φιλοδήμου Περί εὐσεβείας)
1670 (Φιλοδήμου Περί προνοίας?)
1676 (Φιλοδήμου Περί ποιημάτων)
1677 (Φιλοδήμου Περί ποιημάτων?)
1678 (Φιλοδήμου Περί ἐπικαιρεκακίας?)
1693 (Φιλοδήμου Περί ῥητορικῆς?)
1815 (Φιλοδήμου Περί εὐσεβείας)
1822 (Δημητρίου Πρὸς τὰς Πολυαίνου ἀπορίας)

Αρχαίες Πηγές

1. Επίκουρος

Arrighetti G., *Opere di Epicuro*, Torino, εκδ. Einaudi (Biblioteca di cultura filosofica), 1973 (1960).

Isnardi - Parente M., *Opere di Epicuro*, Torino, εκδ. Einaudi (Biblioteca di cultura filosofica), 1983.

Usener Hermann, *Epicurea*, Bompiani, Milano 2002.

2. Άλλες πηγές

Αριστοτέλης, *Opera ex recensione*, Immanuelis Bekkeri, edit. Academia Regia Borussica. Vol. IV.

Επίκουρος, *Ηθική*, Αθήνα, εκδ. Εξάντας, 1991.

—, *Κύριαι Δόξαι*, (μτφ.) Π. Γιαννακόπουλος, Αθήνα, εκδ. Επίκουρος, 1988.

—, *Προσφώνησις*, (μτφ. - σχόλια) Ν. Σκουτερόπουλος, Αθήνα, εκδ. Στιγμή, 1994.

—, *Ηθική*, (εισ. - σχόλια) Γ. Ζωγραφίδης, Αθήνα, εκδ. Εξάντας, 1991.

—, *Άπαντα*, Εισ. μετ. σχ., Κάκτος, Αθήνα, 1994.

ΔΙΟΓΕΝΗΣ ΟΙΝΟΑΝΔΕΑΣ, *Η Μεγάλη Επιγραφή* (οι πολύτιμες πέτρες της φιλοσοφίας), Πρόλογος Χ. Θεοδωρίδη, μτφ. - σχόλια Γ. Αβραμίδη, Αθήνα, εκδ. Θύραθεν, 1998.

ΔΙΟΓΕΝΗΣ ΛΑΕΡΤΙΟΣ, *Vitae Philosophorum*, ed. H.S. Long, 2 τόμοι, Oxford, 1964.

ΛΟΥΚΙΑΝΟΣ, *Περὶ τῶν σχολῶν τῆς φιλοσοφίας ἢ Ἐρμώτιμος* (εισαγωγή - μετάφραση) Γ. Αβραμίδης, Αθήνα, εκδ. Θύραθεν, 1999.

ΛΟΥΚΡΗΤΙΟΣ, *Περί φύσεως* (De Rerum Natura), μτφ. Κωνσταντίνος Θεοτόκης, Αθήνα, εκδ. Νεφέλη, 1990.

ΣΕΞΤΟΣ ΕΜΠΕΙΡΙΚΟΣ, «Προς φυσικούς», «Προς ηθικούς», «Προς μαθηματικούς», «Πυρρώνειοι Υποτυπώσεις», σε 4 τόμους, Loeb, Harvard, Univ. Press, MCMLXIII.

ΔΕΥΤΕΡΕΥΟΥΣΑ ΑΡΘΡΟΓΡΑΦΙΑ

Croniche Ercolanese

Amoroso F., "Filodemo sulla conversazione", *Cr Erc*, 1975, σσ. 63-76.

Angeli Anna, "L' esattezza scientifica in Epicuro e Filodemo", *Cr Erc*, 15, 1985, σσ. 63-85.

—, "La scuola Epicurea di Lampsaco nelle PH 176", *Cr Erc*, 18, 1988, σσ. 27-60.

—, "Frammenti di Lettere di Epicuro nei papiri d' Ercolano", *Cr Erc*, 23, 1993, σσ. 11-27.

—, "I frammenti di Zenone Sidonio", *Cr Erc*, 9, 1979, σσ. 47-130.

Arrighetti G., "L' opera sulla natura e lettere di Epicuro a Erodoto e a Pitagora", *Cr Erc*, 7, 1975, σσ. 39-52.

—, "Un passo dell' opera sulla natura di Epicuro, Dimocrito e Colote", *Cr Erc*, 5, 1979, σσ. 5-10.

Arrighetti - M. Gigante G., "Frammenti del libro undicesimo della natura di Epicuro", *Cr Erc*, 7, 1977, σσ. 5-10.

Asmis E., "Philodemus Epicureanism", *ANRW*, 36.4, 1982, σσ. 2369-2400.

Cantarella - G. Arrighetti R., "Il libro sul tempo dell' opera di Epicuro sulla natura", *Cr Erc*, 2, 1972, σσ. 5-46.

Clay Diskin, "The cults of Epicurus", *Cr Erc* 16, 1986, σσ. 11-28.

Dorandi T., "Filodemo gli orientamenti della ricerca attuale", *ANRW*, 36.3, 1982, σσ. 2329-2367.

Gargiulo T., "Filodemo sull' adulazione", *Cr Erc*, 11, 1981, σσ. 103-130.

Giannantoni G., "La polemica antimegarica nel xxviii libro della natura", *Cr Erc*, 13, 1983, σσ. 15-30.

Gigante M., "Usener e i testi Epicurei nei papiri Ercolanesi", *Cr Erc*, 8, 1978, σσ. 5-20.

—, "La biblioteca di Filodemo", *Cr Erc*, 15, 1985, σσ. 5-30.

—, "Philodème sur la liberté de parole", *Cr Erc*, 8, 1969, σσ. 196-220.

—, "Testimonianze di Filodemo su Maison", *Cr Erc*, 1, 1971, σσ. 65-70.

—, "Per l' interpretazione dell' opera filodemea", *Cr Erc*, 2, 1972, σσ. 59-65.

—, "Philosophia medicans, in Filodemo", *Cr Erc*, 5, 1975, σσ. 53-62.

—, "Atakta vi", *Cr Erc*, 16, 1986, σσ. 90-107.

—, "Atakta viii, Filodemo contro Aristotele", *Cr Erc*, 18, 1988, σσ. 59-65.

—, "Atakta x", *Cr Erc*, 20, 1990, σσ. 67-76.

—, "Atakta xi", 21, 1991, σσ. 89-91.

—, "Atakta xiv", *Cr Erc*, 25, 1995, σσ. 195-201.

—, "Atakta xv", *Cr Erc*, 26, 1996, σσ. 130-142.

—, "Atakta xviii", *Cr Erc*, 29, 1999, σσ. 37-40.

Guerra - Tepedino A., "Il kepos Epicureo nel PH 1780", *Cr Erc*, 10, 1980, σσ. 17-30.

—, "Il contributo di Metrodoro di Lampsaco alla formazione della teoria Epicurea del Linguaggio", *Cr Erc*, 20, 1990, σσ. 17-25.

—, "L' opera Filodemea sul' Epicuro", *Cr Erc*, 23, 1993, σσ. 5-53.

Laursen Simon, "Epicurus on Nature xxv", *Cr Erc*, 18, 1988, σσ. 7-18.

—, "The early parts of Epicurus' on nature 25th book", *Cr Erc*, 25, 1995, σσ. 5-110.

- Leone G., "Epicuro della natura libro xiv", *Cr Erc*, 14, 1984, σσ. 17-107.
- , "La chiusa del libro della natura di Epicuro", *Cr Erc*, 17, 1987, σσ. 49-76.
- Longo - Auricchio F., "La scuola di Epicuro", *Cr Erc*, 8, 1978, σσ. 21-37.
- Mancini - Concolino A., "Sulle opere polemiche di Colote", *Cr Erc*, 6, 1976, σ. 61.
- Millot C., "Epicuré dela natura", *Cr Erc*, 7, 1977, σσ. 9-39.
- Isnardi - Parente M., "Chronos epinooumenos et chronos nooumenos", *Parola del passato*, 31, 1976, σσ. 168-175.
- Puglia E., "La filologia degli Epicurei", *CrErc* 12, 1982, σσ. 19-34.
- Renna E., "Per la teologia Epicurea in Demetrio Lacone", *Cr Erc*, 13, 1983, σσ. 25-28.
- Sbordone F., "Il quadrifarmaco Epicureo", *Cr Erc*, 13, 1983, σσ. 117-120.
- Sedley D., "Epicurus on nature, book xxviii", *Cr Erc*, 3, 1973, σσ. 5-79.
- , "The structure of Epicurus' on nature", *Cr Erc*, 4, 1974, σσ. 89-93.
- Spina L., "Il trattato di Filodemmo su Epicuro e gli altri", *Cr Erc*, 7, 1977, σσ. 43-83.
- Spinelli E., "Metrodoro Contro di Demetrio Lacone", *Cr Erc*, 16, 1986, σσ. 29-43.

ΔΕΥΤΕΡΕΥΟΥΣΑ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Anderson E., *Ο Επίκουρος στον 21^ο αιώνα*, μτφ. Δημ. Γιαννόπουλος, Ηράκλειο, εκδ. Θύραθεν, 2002.
- Andriopoulos D., *Sense and Perception in Greek philosophy*, ed. Warren H. Green, 1977.

- A. Angeli - M. Colaizzo, «I frammenti di Zenone Sidonio», *Cr Erc*, 9, σ. 111.
- Asmis E., *Epicurus's Scientific Method*, ed. Kevin Clinton, John Coleman, P. Pucci, Berkely - Los Angeles, Cornell University Press, 1983.
- Bickenll P. J., «Why Atoms had to swerve», στο *Proceedings of the Boston Area Colloquium*, ed. J. Clearly et D. Sbartin, vol. VI, Boston, 1990, σ. 241.
- Bollack J., *Chahiers de philologie. Études sur l'epicureisme antique*, Volume I, Paris, ed. Université de Lille, 1971.
- Brun J., *Ο Επικουρισμός*, εκδ. Ζαχαρόπουλος, Αθήνα, 1964.
- Γεωργούλης Κ., *Αριστοτέλους Φυσική Ακρόασις (Τα φυσικά)*, μτφ Κ. Γεωργούλης, Αθήνα, εκδ. Παπαδήμα, 1972.
- Clay D., *Lucretius and Epicurus*, New York, Cornell University Press, 1983.
- Everson Stephen, «Epicureanism», στο *Aristotle to Augustine*, edit. Stephen Everson, vol. II, London, Routledge, 1999, σσ. 200-202
- Farrington B., *Το πιστεύω του Επίκουρου*, μτφ. Π. Πολυκάρπου, Αθήνα, εκδ. Κάλβος, 1967.
- Festurgiere A., *Ο Επίκουρος και οι θεοί του*, μτφ. Ρ. Μπέρκνερ, Αθήνα, εκδ. Θύραθεν 1997.
- Furley D., *Routledge History of Philosophy from Aristotle to Augustine*, ed. D. Furley, τόμοι 2, London, εκδ. Routledge, 1999.
- Gargiulo T., «Filodemo sull' adulazione», *Cr Erc*, 11 (1981), σ. 104.
- Gaskin J., *The Epicurean Philosophers*, London, ed. Everyman, 1995.
- Gigante M., *Epicureismo Greco e Romano*, atti del Congresso internazionale, ed. M. Gigante, τόμοι 2, Napoli, εκδ. Bibliopolis, 1996.
- Θεοδωρίδης Χ., *Επίκουρος: Η αληθινή όψη του αρχαίου κόσμου*, Αθήνα, εκδ. Εστία.

- Καραμπατζάκη-Περδίκη Ελ., *Ο Ποσειδώνιος και η αρχαία Στοά*, Ιωάννινα, 1998.
- P. De Lacy and E. De Lacy, «Philodemus on methods of inference», *The Journal of philosophy*, vol. 39, σσ. 52-53
- Johansen Karsten, *A History of Ancient Philosophy from the Beginnings to Augustine*, Translated by H. Rosenmeier, London, Routledge, 1998.
- Jones H., *The Epicurean Tradition*, London, ed. Routledge, 1989.
- Konstane D., *Some Aspects of Epicurean Psychology*, New York, Columbia University Press, 1973.
- Κορδάτος Γ., *Ιστορία της αρχαίας Ελληνικής Φιλοσοφίας*, Αθήνα, εκδ. Μπουκουμάνη, 1972.
- Κρεσέντο ντε Λ., *Ιστορία της αρχαίας ελληνικής φιλοσοφίας από τον Σωκράτη και μετά*, μτφ. Γ. Σκόνδρας, Αθήνα, εκδ. Οδυσσέας, 1994.
- Long A.A., *Η ελληνιστική φιλοσοφία: Στωϊκοί - Επικούρειοι - Σκεπτικοί*, μτφ. Στ. Δημόπουλος - Μ. Δραγώνα, Αθήνα, εκδ. ΜΙΕΤ, 1987.
- Long - D. Sedley A., *The Hellenistic Philosophers*, Translations of the principal Sources with philosophical Commentary, Cambridge University Press, 1981.
- G. Macchiaroli, «Studi sull' Epicureismo greco é romano», *Parola del passato*, 16, 1983, σσ. 270-271.
- Ματσούκας Ν., *Ιστορία της φιλοσοφίας*, Θεσ/νίκη εκδ. Πουρνάρα, 1984.
- Marx K., *Διαφορά Δημοκρατίας και Επικούρειας Φυσικής Φιλοσοφίας*, Εισαγωγή - μτφ. - σχόλια Π. Κονδύλης, Αθήνα, εκδ. Γνώση, 1983.
- Nizan P., *Τρεις μεγάλοι στοχαστές της αρχαιότητας: Δημόκριτος, Επίκουρος, Λουκρήτιος*, μτφ. Γ. Βιστάκης, Αθήνα, εκδ. Αναγνωστίδη, 1954.

- Osler M., *Atoms, Preuma and Tranquillity: Epicurean and Stoic Themes in European Thought*, Cambridge University Press, 1991.
- Panichas G.A., *Epicurus*, N. York, ed. Twayne, 1967.
- Παπά Ε., *Οι αρχαίοι Έλληνες συγγραφείς στο κεφάλαιο του Marx*, Αθήνα εκδ. σύγχρονη Εποχή, 1984.
- Reale G., *Storia della filosofia antica*, vol. III, Milano publicationi della Università Cattolica, 1997.
- Rist J.M., *Epicurus: An introduction*, Toronto, Oxford University Press, 1972.
- Sharples B., *Στωικοί, Επικούρειοι, Σκεπτικοί*, μτφ. Μ. Λυπουρλή - Γ. Αβραμίδης, Θεσ/νίκη, εκδ. Θύραθεν, 2002.
- Sharples R., *Stoics, Epicureans and Sceptics*, London, Routledge, 1996.
- Σμιθ Ε., *Η φιλοσοφία της ηδονής στον Επίκουρο*, μτφ. Δ. Κωστελάνου, Αθήνα, εκδ. Γλάρος, 1982.
- Tsouna - McKirahan Voula, «Epicurean Attitudes to Management and Finance», στο *Epicureismo Greco e Romano*, Atti del Congresso Internazionale, vol. II, σ. 710.
- Vlastos G., *Studies in Greek Philosophy*, vol. III, New Jersey, Princeton University Press, 1998.
- Willot C., «Epicure della natura», *Cr Erc*, 7, 1977, σ. 14.
- Windelband - H. Heimsoeth W., *Εγχειρίδιο ιστορία της φιλοσοφίας*, μτφ. Ν, Σκουτερόπουλος, Αθήνα, εκδ. ΜΙΕΤ, 1980.
- Ψυρούκης Ν., *Ο Επίκουρος και η εποχή μας*, Αθήνα, εκδ. Επικαιρότητα, 1984.

